

శ్రీరామ

—ఇయం—

సకలనిగమాగమ జ్యోతిస్తంత్రప్రవీణైః

శ్రీమద్భిః కళత్తురి-రాఘవాచార్య సుధీవరైర్వ్యోరచితా

భారద్వాజ్యశ్శాస్త్రవియాఖ్యా

శి క్షా వ్యాఖ్యా

శ్రీకాళహస్తీశితమురారి వెంకటసుబ్రహ్మణ్యేన

ప్రచురితా

చెన్నపుర్యంః

వె. నా. జూబ్లీ ముద్రాక్షరశాలాయాం

ముద్రితావిజయతేతరాం.

మొదటికూర్పు, ౧౦౦౦ - కాఫీలు.

Registered Copy Right.

1893.

శుద్ధ పత్ర క.

ప్ర.ట.	పం.జ్ఞా.	ఆపరిశుద్ధం.	పరిశుద్ధం.
౧	౧	విధి	విధిం
౨	౨	రసం	రసం
౩	౩	విశ్లేషం	విశ్లేషం
"	౪	పంచతు	చతు
	౫	ఏ—ఏ	ఏ—ఏ
	౬	హృత్	హృత్
౭	౭	నికృత్	నికృత్
	౮	స్వప్న	స్వప్న
౯	౯	తన	తన
౧౦	౧౦	బాచ	బాచ
౧౧	౧౧	ఆ—	ఆ—
	౧౨	అస్యేన	అస్యేన
౧౩	౧౩	పనుం	పనుం
	౧౪	నం	నం
౧౫	౧౫	పని	పని
౧౬	౧౬	ముక	ముక
	౧౭	రస	రస
౧౮	౧౮	అంతర	అంతర
౧౯	౧౯	తదా	తదా
	౨౦	పద్మా	పద్మా
"	౨౧	పద్మా	పద్మా
౨౨	౨౨	పద్మా	పద్మా
౨౩	౨౩	పద్మా	పద్మా
"	౨౪	పద్మా	పద్మా
౨౫	౨౫	పద్మా	పద్మా

పుట.	పంక్తి.	అపరిశుద్ధం.	పరిశుద్ధం.
౫౩	౬	మయత్వాత్	మయత్వాత్
,,	౮	తారణం	కారణం
౫౪	౧౫	స్వరితం	స్వరితం
౫౬	౧౫	స్వరితః	స్వరితః
౫౭	౧౮	ద్విదీయా	ద్విదీయా
	౧౫	త్రైశ్చ	త్రైశ్చ
౫౮	౧౧	మిససి	మిససి
౬౦	౧	స్వార్	స్వార్
	౧౮	కైకయటః.	కైయటః.

శ్రీగురుభ్యానమః.

శిక్షాభాష్యే * ప్రథమఃఖండః.

పా రి : ఓ ౦.

శ్లో॥ అక్షరంబ్రహ్మవాగ్భీజ మహద్దివముసా స్తహే ।
 వ్యాహృతీతైప్రపగాయత్రీ సావిత్రీంచసరస్వతీం ॥
 ఛందఃసాదంకల్పహస్తం వేదంవ్యాకరణాననం ।
 శిక్షానసంజ్యోతిషాక్షం నిరుక్తశ్రవణాంసుమః ॥
 అంగానాం ప్రథమాంశిక్షాంవ్యాఖ్యాన్యామాయథామతి ।
 హస్తామలకవద్యత్ర వాచ ఉచ్చారణేవిధిః ॥

శ్రేయఃశిక్షానామ । యామిదాసీంవ్యాచిఖ్యానపథః । శిక్ష్యతే ఉపాదీయ
 తే వాగుచ్చారణమనయేతిశిక్షా ॥ వేదాంగవిశేషః । గురోశ్చహలశత్రుకా
 రఃకరణసాధనః । కథమిదంవిజ్ఞాయతే । ఆచార్యవచనాత్ । వక్ష్యతిహ్య
 చార్యః । వాచఉచ్చారణే విధిమితి । శిక్షాప్రమాణాతు పేదస్యేతిచ ॥
 కస్యః పునర్వాచ ఉచ్చారణం తాకిక్యా వైదిక్యాశ్చ । తాకి
 తావత్ । గౌరవ్యః పురుషోహస్తి శకునర్చ్యగణితి । వైదికీ ఐల్వసి ।
 అగ్నిమీశేపురోహితం । ఇషేత్వోర్జ్జేత్వా । అర్క్షతయాహి
 ప్రితయే । శన్నోదేవీర్భిష్టయే ఇతి ॥

అథకిమస్త్యస్యావాచఉచ్చారణేప్రమాణం । ఆహాస్విదాచార్యాణాం
 కేవలంసమయః ॥

అస్తీత్యాహ ॥ కిం ॥ బ్రాహ్మణేన నిష్కారణో ధర్మజ్ఞః
 గో వేదోశ్చయో జ్ఞేయశ్చేతి ॥ బ్రాహ్మణం ॥ మంత్రబ్రాహ్మణా త్తేజోవేదః ॥

మంత్రబ్రాహ్మణయోర్వేద ఇతిస్త్రుతేః || సచతుర్విధక్షుడంగశ్చ | ఆఖర్వ
 త్తకాః ఖల్వేవ మధీయతే | తత్రాపరాముగ్నేహో యజుర్వేద స్సానుజే
 వోధర్వవేద శ్శిక్షాకలాన్ వ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందో జ్యోతిషమితి ||
 ఛందోగ్నిహూత్రాదిలక్షణః | బ్రాహ్మణేన ద్విజేన నిష్కారణః దృష్టఫలా
 కాంతాశూన్యః ఇతి క్రియావిశేషణమేతత్ || అధ్యేయః అధ్యేతవ్యః |
 జ్ఞేయః | జ్ఞాతవ్యశ్చ ||

తస్య నియమానాహ కాత్యాయనః | శుచినాశుచాదేశే శూద్రవ
 తితయో రసమక్ష్య స్వాధ్యాయో ధ్యేతవ్య ఇతి | ఆపస్తంబశ్చ | శ్శా
 నేసర్వతః శమ్యాప్రాసాత్ | శ్శానవచ్చాద్ర పతితావతి ||

సహోపాకృత్యైవాధ్యేతవ్యః | ఆహమనుః || శ్రావణ్యాం ప్రాక్షుప
 ద్యాం వాప్రుపాకృత్య యథావిధి | యుక్తశ్చందాంశ్యధీయిత మాసాన్వే
 ప్రాథ పంచమానితి ||

అంగానాంచ స్వరవిశేషమాహ వృద్ధకాత్యాయనః | తానవీవాం
 గోపాంగానామితి | తాన ఏకశ్రుతిః || ఆచార్యస్తాపా | విభాషా భాషా
 యా మితి | భాషానామాంగోపాంగ స్తుతీతిహాస పురాణాదిః | తత్రవి
 భాషా ఏకశ్రుతిః తదభావేన తైస్త్రిసర్వమిత్యర్థః ||

తత్రప్రథమం స్వవేదోధ్యేతివ్యః | స్వాధ్యాయోధ్యేతవ్య ఇతిశ్రుతేః |
 తతశ్చాన్వే యథాబలమధ్యేతవ్యః || వేదాసధీత్యవేదోవా వేదంవాపియ
 భాక్రమం | అవిప్లుత బ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమమవసేదితి | యజ్ఞవ
 ల్క్యస్త్రరచాత్ ||

అపితుసర్వాణ్యే వాంగాన్యధ్యేతవ్యాని | అన్యథార్థానంగమాత్ |
 సహస్రతమస్తేన్నత్య సధీతే స్వాధ్యాయార్థశ్చక్యతే వగంతుం ||

తేషాంచుధ్యే శిక్షాప్రథమాధ్యేతవ్యా | శిక్షాకలాన్ వ్యాకరణం
 నిరుక్తం ఛందోజ్యోతిష మిత్యాదుపూర్వీ దర్శనాత్ | నమచేయం శ్రుతి
 రపరవిద్యాం బోధయితుం ప్రప్రత్యానత్వైసుపూర్వీ మితిచేన్న || అవిరు
 ద్ధత్వాత్ || అవిరుద్ధాహీయమాను పూర్వీప్రమాణాంతరైశ్శ్రుతితః ప్రతిపద్య
 మానావతతో సహతవ్యాభవతి ||

ప్రాశస్త్యే మహాభాష్యవిరోధ ఇతిచేన్న ప్రథమప్రధానయోగ్యేదా
త్ ! యద్యేవం శిక్షాప్రథమాభ్యుపగమ్యేత తస్మిన్ మహాభాష్య విరోధః
ప్రసక్త్యేత । తత్రహ్యుక్తం ప్రధానంచ షట్స్వంశేష వ్యాకరణమితి । నై
షదోషః । ప్రథమ ప్రధానయోగ్యేదాత్ । భాష్యతిఖలు భవాన్ వర్ణసా
మాన్యాయుక్తిం దృష్ట్యైవజతమితి భనతు నామప్రధానమేవ వ్యాకరణం
స్వరసంస్కారాద్యర్థత్వాత్ నైతావతా ప్రథమం భవతు మర్హతి అప్ర
థమంచ ప్రధానం దృశ్యతే । యథాఅగ్నేయ పురోడాశాదిః బీజావాపా
దిశ్చలోక వేదయోః । ప్రథమంచాప్రధానంవృశ్యతే । యథాప్రయాజాదిః
కర్షణాదిశ్చ । అపాచైవంమహాభాష్యకారః । తస్మాదితఉదాత్త మితిసూ
త్రే । కిమర్థమత్ర వ్యాకరణే స్థానకరణనాదాను ప్రదానాన్య సుపదిష్టాన్
తిపుష్టః । వ్యాకరణం నామేయముత్తరావిద్యా సోసాంధశ్చాస్త్రే
వ్యభిచింత ఉపలభ్యాధీగంతుసుత్సహతేఇతి ఛందాంసిచశాస్త్రాసిచచ్ఛంద
శాస్త్రాస్రాసి । ఛందాంసివేదాః శాస్త్రాసి శిక్షాదీని ॥

అపరఆహ ॥ కిమత్రవ్యాకరణం ప్రథమం ॥ అహోస్విచ్చిక్షాశా
స్త్రిమితి । కశ్చాత్రవిశేషః । వ్యాకరణం చేత్సవర్ణ సంజ్ఞానుపపత్తిః ।
యది వ్యాకరణం ప్రథమం । తస్మిన్సవర్ణ సంజ్ఞానోపపద్యతే । కుతః ।
స్థానకరణాను ప్రదానానాంతత్రానుపదేశాత్ । సహితక్షమంతరేణ స్థా
నకరణాను ప్రదానానిశక్యంతే విజ్ఞాతుం । శిక్షాచే ప్రవృత్త్యాహారాధా
ప్రతీతిః । అథశిక్షాశాస్త్రం చేత్ప్రథమమిత్యుచ్యేత । తస్మిన్అబాదిప్రత్యా
హారాధాన ప్రతీయేరక । అహోస్పృష్టాయణస్తీషదిత్యాదిఅన్యోన్య్యాశ్ర
యశ్చానయో ర్భవతి । కయోః । శిక్షా వ్యాకరణయోః । అన్యోన్యాశ్ర
యాణిచ కార్యాణి సప్రకల్పంతే । యథా । సార్వావిబధానేతరత్రాణా
య భవతి ॥

నైషదోషః । శిక్షాయావేవ ప్రాథమ్యాత్ । శిక్షాశాస్త్రమేవ
ప్రథమం । సతు వ్యాకరణం । తతశ్చసర్వదోషాస్సమూల ఘాతంహతాః ॥

సనుసవర్ణ సంజ్ఞానుపపత్తిమాత్రం పరిహృతం । సతుప్రత్యాహారాధా
ప్రతీతిః । సచాన్యోన్యాశ్రయః । నైషదోషః । ప్రథుత్వాచ్చాస్త్ర వత్వాచ్చ ॥

కస్యాయన్యోన్యాశ్రయః । కిమచార్యస్య । అహంస్విదన్వేషా
వదాచార్యస్య । ప్రభుత్వాత్ । సహ్యంతరేణాపి ప్రత్యాహర
ప్రత్యేతుం ప్రయోజ్యం చ ప్రభవతి । యోహిప్రత్యాహరమాత్రం
నాప్యన్వేషం । శాస్త్రవత్త్వాత్ । అస్తిహస్తాకం ప్రత్యాహర
క్షరసమామూయశ్చ ॥

అపేక్షికాణాంచాస్యతో గ్రహణాత్ । యత్రేతరాచి
శాస్త్రాంతరమపేక్షంతే । తత్రతావత్తతో గృహ్యతే । యావ
యథా ! వ్యాకరణమథాంశేనిరుక్తమపేక్షతే ॥ అర్థమప్రతియ
సంస్కారానవధారణాత్ ॥ సహ్యర్థమప్రతియతఃశక్యతే స్వరస
వవధారయతుం । అత్రాయమేవస్వరోత్రాయమేవసంస్కార ఇతి

అహదైవం యాస్యః ॥ అథాపీదమంభరేణ మంత్రేష్య
యోనవిద్యతే । అర్థమప్రతియతోనాత్యంతం స్వరసంస్కారోద్దే
విద్యాస్థానం వ్యాకరణస్యకార్తన్యమితి । కార్తన్యం సాక
తితిశేషః ॥

శిక్షాంచస్థానకరణాను ప్రదానేషు । అన్యథా సవర్ణసంభా
త్ । ఏవంశిక్షాపిప్రత్యాహారాంశేవ్యాకరణమపేక్షతే ॥ ఇతి ॥

అథకోసావస్య శాస్త్రస్యవిషయః । కింప్రయోజనం । క
శి । యదర్థంశాస్త్రంప్రణీతమితి । వాగుచ్చారణం విషయః । వా
ణం చేత్సిద్ధం । ప్రవచనాత్ । ప్రవక్తావ్యచార్యస్సాధీయవిబ్రు
కదాచిదసాధు । యదిశిష్యాణాంప్రమాదతోఽశక్తితోవాఽసా
త । తదాచపేటాంకరోతి । యావత్సాధీయోధీతే । తస్మాదసర్థ
శాస్త్రంశిక్షానామ ॥ నైవదోషః ॥ స్థానకరణాద్య విజ్ఞానాత్ ॥ ర
వచనతస్సిద్ధం వాగుచ్చారణం । తథాపిసజ్ఞాయతే । అస్తికాస్థానేఽ
జేనాయంవర్ణ ఉచ్చార్యత ఇతి । యావన్న విజ్ఞాయతే తావదప
స్వరతో వర్ణతశ్చ । తతశ్చయజమానస్య చాశాస్య మానస్య చా
ప్రత్యవాయః । ఏవంహివక్తృత్యాచార్యః । సవాగ్విజ్రో యజమా
న్యైయథేంద్ర శక్తుస్స్వరతోపరధాదియజమానస్య । అసక్షరః
ప్యయిత్యాశాస్య మానస్య । హస్తహీనంతు యోధితఇత్యధ్యతుః

ప్రయోజనాధీ కారిణౌచ వ్యాఖ్యాతౌ । తత్రప్రత్య వాయనివృత్తిః బ్రహ్మ
ప్రాప్తిశ్చప్రయోజనం ॥ అధిజిగాంసుః యయత్తుమాణశ్చాధికారితి । తయో
రేవ ప్రత్యవాయభిధానాత్ ॥

అపరఆహ । ఉక్తోదాహరణః కశ్చిద్భూమి గ్రంథధనోనరః । ఆత్మీ
ప్రశ్నితకాణాంతు తుసుగ్నిరివశామృతి ॥ ౧౧ ॥ సభ్రాజతే సభాయాంస
శిక్షకస్య సమీపతః । బ్రాహ్మణేషు సమేతేషు విద్యత్సుసుబహువృషి । బ్ర
హ్మోద్యోసంప్రపృత్యైశిక్షకస్సవిరాజతే ॥ ఇతి ॥ బ్రహ్మోద్యోబ్రహ్మవాదే ॥
అధకిమియం శిక్షాపాణినీయా । ఆహోన్విదపాణినీయా । కింకారణం సం
ధితే ॥ పాణినీయాప్రసిద్ధే స్వాద్ధేధ్యేత్యాణాం సమంతతః । అధ్యేతారః
ఖల్వేవం సర్వత్రస్యవహర్నతి । పాణినీయాం శిక్షామధీమహ ఇతి ॥ అతో
ధ్యేతృ ప్రసిద్ధేరేషా శిక్షాపాణినీయాస్యాత్ ॥ అథవా౭ పాణినీయాస్యాత్
పారోక్ష్యస్మ మసాపిచ । అథవా అపాణినీయాస్యాత్ ॥ కింకారణం ॥
పారోక్ష్యత్ । పరోక్షనిర్దేశఃఖల్వపిదృశ్యతే । పాణినీయమంతంయథా ।
గోర్ధామైతత్ప్రచక్షత ఇతి । పరోక్షనిర్దేశశ్చ వక్తరస్యత్వమవగమయతి ।
యథా దేవిదత్తోధీతేవచత ఇతి ॥ సహిదేవదత్త ఏవైవంబ్రూతే ఉన్నత్రోపి ।
బ్రూతేతు అహమధ్యేష్యేపత్యై ఇతి ॥

నైషదోషః ॥ పరోక్షనిర్దేశానామపిదర్శనాత్ ॥ యథా । రామఏ
వాహ । రామోద్విర్నాభి భావత ఇతి ॥ వాల్మీకిరేవాహ ॥ నారదం పరి
పప్రచ్ఛవాల్మీకిరితి ॥

ఏవంతర్హినమనః । సమోపచనాదేషా౭పాణినీయాభవతి । సమ
స్కారః ఖల్వపిదృశ్యతే ॥ తస్మైపాణినయేనమ ఇతి ॥ సమస్కారిశ్చ
వక్తరస్యత్వమవ గమయతి ॥ యథా ॥

మహతేకురచేనమ ఇతి ॥ సహికురుచేవైవంబ్రూతే ఉన్నత్రోపి ।
బ్రూతేతు మహతే గురవేనమ ఇతి ॥

నైషదోషః ॥ అన్యకృతత్వాత్ । అన్యేన హ్యచార్యాదిమే స్తోకాః
కృతాః । యత్రసమస్కారోదృష్టః । యత్రచపారోక్ష్యంబృష్టం ॥

అథ తత్రభవాత్ కశ్చిత్పాణినీయః శిక్షాం ప్రవివక్షమాణ ఆహాశి
ష్యాత్ ప్రత్యగ్ధితవతః॥

శ్లో॥ అథశిక్షాం ప్రవక్ష్యామి పాణినీయం మతం యథా ।

శాస్త్రానుపూర్వతద్విద్యాద్యభిక్తం లోకవేదయోరితి ॥

ఏతానంతం కాలం సమాహితచిత్తాః శుశ్రూషమాణాంశ్చ బ్రహ్మచారి
 ణోయస్తేక పుత్రానివ సరహస్యం వేదమధ్యాపితం ॥ అథేదానం శిక్షాం
 ప్రవక్ష్యామి అధ్యాపయిష్యామి ॥ తథాహైత్యుటః ॥ తేన పోక్షమితి నూ
 త్రే ॥ ప్రపూర్వోపచిః ॥ ప్రకాశనేధ్యాపన రూపేవావర్తతే కరణవేతి ॥

కాంశిక్షాం ప్రవక్ష్యామి త్యాహ ॥ పాణినీయం మతం యథేతి ॥ పణినామ
 కశ్యపఋషిః ॥ తస్యాపత్యం గోత్రం పాణినః ॥ తస్యా పత్యం యవాపా
 ణినిః ॥ తస్యేదం పాణినీయం వ్యాకరణం ॥ నృద్ధాన్యః ॥ తద్యథాయేన ప్రకా
 శణయయా శిక్షయేత్యేతత్ ॥ మతంజ్ఞాతం భవతి ॥ కథంత స్తతంభవతి ॥
 ఇదమప్తితుల్యస్య ప్రయత్నం వన్ద్యమితి ॥ తన్నవిజ్ఞాతం భవతి ॥ కస్య
 కింస్థానంకః ప్రయత్న ఇతి ॥ స్థానప్రయత్నయోస్తత్రానుపదేశాత్ ॥ ఇదం
 చాస్తి ॥ స్థానేంతరతమ ఇతి తన్నవిజ్ఞాతంభవతి ॥ కస్యవన్ద్యస్య యంతరతమ
 ఇతి ॥ స్థానకరణ ప్రయత్నాను ప్రదానానాం తత్రానుపదేశాత్ ॥ ఇదం
 చాస్తి తపరస్తత్రానుసేతి ॥ తన్నవిజ్ఞాతం భవతి ॥ కస్తత్రాను ఇతి
 కాలస్య తత్రానుపదేశాత్ ॥ సనుచాయమస్తి కాలోపదేశః ॥ ఊకాలో
 యైస్త్వదీగ్లుప్తత ఇతి ॥ నాత్రకాల ఉపదిశ్యతే ॥ కింత్స్త్వి ॥ ప్రస్వాదిసం
 జ్ఞావిధానాయానూద్యతే ॥ అత్రైస్త్విలూపదిశ్యతే ॥ స్థానకరణాను ప్రదా
 నకాలాది ॥ తస్మాదనయా వ్యాకరణం విజ్ఞాతం భవతి ॥

॥ మేతచ్ఛాస్త్రస్య బీజమిత్యాహ ॥ శాస్త్రానుపూర్వం తద్విద్యా
 ద్యభిక్తం లోకవేదయోరితి ॥ లోకవేదయోస్సంబంధి వాగుచ్ఛారణం
 యథాక్తంత దేవశాస్త్రస్యానుకూలం పూర్వరూపం బీజంబాసీయాత్ ॥ వేద
 యత్యపూర్వమగ్నిహోత్రాదికమితివేదః ॥ తదర్థం లోకయత్యుప బృంహ
 యతీతిలోకః ॥ స్త్రుత్యానిః ॥

లోకగ్రహణానర్థక్యం వేదాంగత్వాత్ ॥ లోకగ్రహణ మిదమన్య
 కం ॥ కింకారణం వేదాంగత్వాత్ ॥ వేదస్య హేదమంగం శిక్షానామభవతి
 సమలోకస్య ॥ వత్సల్యాచార్యః ॥ శిక్షాస్థూణంతు వేదసేతి ॥ వైషదో

పః ॥ ఉభయాగ్ధ్యాత్ ॥ ఉభయార్థానిహ్యంగాని ॥ వేదార్థానిగోకార్థా
నిచ ॥ కథమిదం విజ్ఞాయతే ॥ కల్పాదిషు విశిష్యవచనాత్ ॥ కల్పేతాషు
క్తం ॥ యంకామయేతస్య స్తి పునరాగచ్ఛేదితమేతాభిరన్వితేతస్యవ్యైసపు
నరాగచ్ఛేదిత్యుజ్జ్వలంయత్కల్పః ॥ ఏవమనాహితాగ్నేరాపాసనే శ్రవ
ణగర్భాహోమశ్చేతి ॥

వ్యాకరణేచ ॥ విభాషాభాషాయాం ॥ బహులంఛందసీతిచ ॥ మహా
భాష్యేచ ॥ అథశబ్దానుశాసనం ॥ కేహంశబ్దానాం ॥ లాకేకానాం వైది
కానాం చేతి ॥ నిరుక్తేచ ॥ అదృతి సత్వానాముపదేశః ॥ గారశ్చః పురు
షాహస్తీతి ॥ ఛందసీచ ॥ అథలాకేకం ॥ ఆత్మైష్ట్యభాచ్చయదార్హమితి ॥
ఏవమిహప్రకృతం ॥ యథోక్తం లోకవేదయోరితి ॥

కేచిత్తు శాస్త్రానుపూర్వ్యంతద్విద్యాదితి సయకారమధీయతే ॥ తత్ర
యకారోపజనఆర్హః ॥ ఆపరఆహ ॥ శాస్త్రాణాం శిక్షాదీనామానుపూర్వ్యం
క్రమంతద్విద్యాత్ ॥ కిం ॥ యథోక్తం లోకవేదేచ ॥ యథాచరణ ప్రాప్తే
ముండకేచ ॥ శిక్షాకల్పవ్యాకరణం నిరుక్తం ఛందోజ్యోతిషమితి ॥

స్తో ॥ ప్రసిద్ధమవిశద్యాగ్ధమవిజ్ఞాతమబుద్ధిభిః ॥

పునర్వ్యక్తీకరిష్యామి వాచఉచ్చారణేవిధిం ॥ ౨ ॥

సద్వేద్యవిదం శబ్దార్థం ॥ కింతత్ ॥ వాగుచ్చారణం ॥ ఉచ్చారణేనహి
శబ్దా ఉపక్రియంతేప్రకాశ్యంతే ॥ వాచ ఉచ్చారణే విధిమితిచాకృత్యతే ॥
తద్వద్యపి ప్రసిద్ధం ప్రవచన తస్మిద్ధం ॥ తథాప్యబుద్ధిభిః శిక్షాశాస్త్రా సభి
జ్ఞై రవిజ్ఞాతం ॥ అస్మిన్కాస్థానే ఆనేనకరణేనాయం వద్ద ఉచ్చార్యత ఇతి ॥
యావచ్చన విజ్ఞాయతే తావదపరాధో త్యేవ ॥ తతశ్చ యజమానాదీనాం
ప్రత్యవాయ ఇత్యయమగో దర్శితః ॥

కేమతఇత్యాహ ॥ పునర్వ్యక్తీకరిష్యామి ॥ పునశ్చబ్దోపేతుపచనః ॥
యస్తాన్నవిజ్ఞాతం యతశ్చ ప్రత్యవాయః ॥ తస్తాద్వాచ శ్చతుష్టయాః
ఆధారమండల్యా సుకాశా ద్వాయురూపేణో ద్దమనముచ్చరణం తదను
మలం కర్తబ్యధ్యైర్థం సంయోజనాదిలక్షణం ఉచ్చారణం ॥ తత్రయో

విధిః । విధీయతే నేనేతివిధిః । శిక్షాశాస్త్రం । తంవ్యక్తీ కరిష్యామి । చ్చి
ప్రత్యయోఽయమభూత తద్భావనచనః । అచార్యేణోప దిష్టోవిధిఃప్రవచన
పరతంత్రస్య మమబుద్ధా వేతావంతంకాలం నిగూఢత్వా దవ్యక్తః । తమి
దానీం వ్యక్తీకరిష్యామి । అధ్యాపయిష్యామి త్యేతత్ ॥

ఏతచ్ఛ్రోకద్వయం పాణినీయేనకేనచిదుక్తం వ్యాఖ్యాతం । అథా
చార్యోక్తా శిష్యావ్యాఖ్యాయతే ॥

శ్లో॥ త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్వా వర్ణాశ్శంభుమతేమతాః ।

ప్రాకృతేసంస్కృతేచాపిస్వయంప్రోక్తాస్స్వయంభువా ॥ ౩॥

త్రయశ్చషష్టిశ్చ త్రిషష్టిర్వర్ణాః పుత్ర గృహకారవర్ణ మకారాదయః ।
అథవాచత్వారిశ్చ షష్టిశ్చ చతుష్షష్టిః వర్ణాః పుత్ర గృహకారగ్రాహ మకా
రాదయః ॥ శంభునామతే అభిమతేమతాః జ్ఞాతాఃజ్ఞాయంత ఇత్యర్థః ॥
మతిబుద్ధీతి వర్తమానే కర్తణీనిష్ఠా । క్వ ॥ సంస్కృతేప్రాకృతేచాపి ।
ప్రాకృతే సర్వప్రకృతి భూతేవేదే । సంస్కృతే లోకేన । క్షిమర్థం
శంభుగ్రహణం । ప్రశంసార్థం । కథం । క్షయదేతన్నాహ భాగ్యం
ప్రాకృత సంస్కృత యోర్భవతి । యదేనయో శ్శంభునాపి మనసమితి ॥

కథమేవర్ణామతాః । స్వయంప్రోక్తాః స్వయంభువా । స్వయమేవ
మాతాపితృనిరపేక్షం భవతీతి స్వయంభూః । బ్రహ్మ । స్వయంభూ శ్చతు
రాసన ఇత్యమరః । తేన ప్రోక్తాః ప్రకాశితాః కృతా ఇతివా ॥ ఉభ
యధాహ శౌనకః ॥ ఏకేవర్ణాఞ్చాశ్చతి కాన్నకార్యానితి ॥ ఆచూరితి
శేషః ॥

భాషాఽగ్రహణ మననుశిష్యత్వా దేతావత్త్వా భావాచ్చ । అత్ర
ప్రాకృత గ్రహణేన ప్రాకృతభాషా గ్రహీతుంసయుజ్యతే ॥ కింకారణం ।
అననుశిష్యత్వాత్ ॥ నహి వేదాంగాన్యాశాసతే అపభ్రంశా నక్యనుశిష్ట
ఇతి । ఏతావత్త్వాభావాచ్చ । ఏతావంతశ్చవర్ణానశంభవంతి ప్రాకృత
భాషాయాం । యావంత ఉక్తాః త్రిషష్టిశ్చతుష్షష్టిర్యేతి । చత్వారింశ దే
వహితవర్ణాః ప్రాకృతశిక్షాయాముక్తాః । సిద్ధిః సంస్కృత శబ్దానాం

వేత్సంచాశదత్తురైః । ఋగ్వచర్ణావినైకారా కారాభ్యాంచ దశస్వరాః ।
పాపసంయుక్త ఇజౌ వినైవాన్యేహలోమతా ఇతి ॥

స్వరావింశతి రేకశ్చ స్పర్శానాంపంచవింశతిః ।

యాదయశ్చ స్త్రుతాహ్యష్టౌ చ త్వారశ్చయమాః స్త్రుతాః ॥

అనుస్వారోవిసర్గశ్చగ్గ కగపాచాపిపరాశ్రితౌ ।

దుష్పిష్టశ్చేతివిజ్ఞేయః ॥ ౧ ॥

అచఃస్వరాఃతైచైకవింశతిః । కథం । ఆ - ఇ - ఉ - ఋ - ఇత్యే
తుర్ణాం ప్రత్యేకం ప్రాస్యదీర్ఘపుతభేదాత్ ద్వాదశవర్ణాః । ఏ ఐ ఓ ఔ ఇతి
ఽంచతుర్ణాం సంధ్యక్షరాణాం ప్రత్యేకం దీర్ఘపుతభేదాదష్టా వర్ణాః ప్రాస్య
౧౧ కారవీకః । సంహతైకవింశతిః । ౧౧ కారస్య దీర్ఘపుతౌ నస్త్యః । సం
ధ్యక్షరాణాం ప్రాస్యానసన్తి । లోకవేదయోరదర్శనాత్ । ననుచసాత్య
౧౧ గ్రాణాయస్యియాః అర్థమేకారమర్థమేకారంచాధీయతే । సుబాతేవశ్వ
౧౧ నృతే । అధర్వో ఒద్భిన్నుతం శుక్రంతే ఏనృద్యజతంతే ఏనృదితి ॥ నై
వోమః ॥ పార్షదకృతిరేష తత్రభవతాం । నైవలోకే నాన్యస్తి న్యేదే
ర్థ ఏకారోర్థ ఒకారోవాస్తీతి పతంజలిః ॥ పార్షదకృతిః ప్రాతికాఖ్య
ఛిరిత్యర్థః ॥ పార్షదకృతయశ్చ తత్ర ఏవాసాధవో భవన్తి యాంశాఖాంప్ర
పార్షదం ప్రవృత్తం । ఏతేనాన్యేపివర్ణా వ్యాఖ్యాతాః యేషునరత్రాగృ
తాః ఋతిఋవాగృతి ౧౧ వాహూత్పాకారః పూత్యక్తార ఇతి । అర్థ
౧౧ తీయమాత్రా విత్యేకే । ఈషత్సప్తకరణా విత్యన్యే ఇతి కైయటః ॥
హ్యేతౌ సార్వత్రికాస్త్యః ॥

స్వరభక్తీస్త్యగ్రహణం స్వరసారూప్యాత్ ॥ కింకారణమత్ర స్వర

క్తిర్నగృహ్యతే ॥ ధూర్షదం వన్దదం । బర్హిషీమాదయభ్యమితి ॥
స్వరసారూప్యాత్ ॥ స్వరైశ్చ సారూపాహి స్వరభక్తిః ॥ కైః ॥ ఋకారా
భిః । ఆహచ శౌనకః । రేఫాత్స్వరోపహితాద్యంజనో దయాదృకార
-పా స్వభక్తి రుత్తరా । పూర్వోత్తరస్వరసారూపతాంచేతివ ॥

సంఖ్యా సుపపత్తిః స్వర భూయస్తాత్ ॥ అత్యల్పమిదముచ్యతే ॥
 స్వరావింశతి రేకశ్చేతి । భూయాంసోహి స్వరాః । ఉదాత్తానిభేదాత్ ।
 ఉదాత్తః । అనుదాత్తః । స్వరితః । ఇతి ప్రాసః స్త్రివిధః । ఏవందీర్ఘః స్త్రి
 విధః । ఏవంపుతః స్త్రివిధః । ఇత్యేనంసవభేదాభవంతి ॥ తేపునః ప్రత్యేకం
 ద్వివిధాః । అనునాసికాః అననునాసికాశ్చేతి । ఏవమష్టదశభేదా ఏకై
 కస్య స్వరస్యభవంతి । సంధ్యక్షరాణాం ద్వాదశ । తేషాంప్రాప్త్యాభావా
 త్ ॥ అకారస్య పటతస్య ద్విపుతయారభావాత్ ॥ కించ ఉదాత్తతరా
 నుదాత్త తరకంపైకశ్రుత్యాదిభేదాత్ పునః పరశ్చ తాభవంతి ॥

నైపదోపః ॥ గుణానామ భేదకత్వాత్ । అభేదకాహి గుణాః ।
 తద్యథా । గామానయేత్యచ్యతే । నీలాంచాన యతి । కృష్ణాంచ । నను
 చేద మపిదృశ్యతే । భేదకా గుణా ఇతి । తద్యథా ॥ నీలాంగా మానయే
 త్యచ్యతే । నీలామేవానయతినతురక్తాంసత్యం ॥ స్వశబ్దేన నిర్దిష్టగుణో
 భేదోభవతి ॥ నానిర్దిష్టః ॥ సహిగామానయేత్యక్తే నీలైవానీయతేరక్తై
 వా । తస్మాదేకవింశతిరేవ స్వరాః । ఉదాత్తా దయస్తు తేషాం గుణాః ॥

స్వర్యానాంపంచవింశతిః ॥ స్వర్యాఃపంచవింశతిరిత్యర్థః । కకారమా
 రభ్యామకారాత్ స్వర్యాః । ద్వివిధాహి సంఖ్యా శబ్దాః । సంఖ్యా మాత్ర
 వాచకాః సంఖ్యేయ వాచకాశ్చేతి తత్రసంఖ్యామాత్ర వాచక ప్రయోగే
 షష్ఠీ స్వర్యానాం పంచవింశతిరితి । అన్యత్రప్రథమా । స్వరావింశతి రేక
 శ్చేతి ॥ యదయస్తు స్పృతాహ్యష్టై । యరలవా ఇతి చతస్రోత స్థాః
 శపసహ ఇతి చత్వార ఉష్టాణః ఇత్యష్టయేదయః ॥ స్పృతాఃస్వయంభు
 వేతి శేషః ॥

చత్వారశ్చయమాః స్పృతాః । స్పష్టం । అత్రాహ శౌనకః ।
 స్వర్యాయమానసమ నాసికాస్పాన్ పరేషుస్పృశ్యేషునాసికేష్యితి ॥ అ
 ననునాసికా స్వర్యాః యమాన్ స్వసదృశానాపద్ధంత ఇత్యర్థః ।
 పల్కిక్లీర్నిరద్యవతయోభవన్తి ॥ ప్లక్ష్విస్సాక్షీభగోయథా ॥
 అగ్నిమీశేపురోహితం । ఘ్నంతోవృత్రాణ్యప్రీతి । ఇత్యు
 దాహరణాని ॥

చతుర్వచనా నుపపత్తిస్థాని భేదాత్ కథమిద ముపపద్యతే ।
చత్వారోయమా ఇతి । వింశతిర్వీయమాః । కింకారణం । స్థాని భేదా
త్ । యావంతస్థానినః కకారాదయుః తానభ్యర్థ్యమైర్భవితవ్యం ॥

సిద్ధంతు సమానస్థానకరణత్వాత్ । సిద్ధమేతత్ । కథం ॥ సమానంహి
స్థానం సర్వేషాంయమానాం । కిం । నాసికానామ ॥ కరణంచ సమానం । కిం ।
స్పృష్టంనామ ॥ ఏవమపి సస్పృతీ । కింకారణం । సమానస్థానకరణత్వా
దేవ । యదిసమానం స్థానకరణం తదా ఏక ఏవయమో భవతి । నానేకః ।
కుతశ్చత్వారిః । అనేకస్త్యనుప్రదాన భేదాన్వర్గవత్ । అనేకోహియమో
భవతి । కుతః ॥ అనుప్రదానభేదాత్ । అనుప్రదానంహి తేషాం భిన్నం
భవతి । ఈషచ్ఛ్వాసః । శ్వాసః । ఈషన్నాదః । నాద ఇతి । తస్మేదా
చ్చయమభేదో భవతి సత్యపి సమానస్థానకరణత్వే । తద్యథా । వర్గవ
త్ । యథావర్గః సమానస్థానకరణోప్రయప్రదానభేదా భిద్యతే ॥ క ఖ
గ ఘ ఇతి ॥

తస్మాత్సంతరా ముపపద్యతే చత్వారశ్చయ మాః స్పృతా
ఇతి । ప్రథమయమో ద్వితీయయమ స్తృతీయయమ శ్చతుర్థయమ ఇతి
చ తేషాం వ్యవచేకః ॥

అనుస్వారోవిసర్గశ్చ । ఆం ఇత్యనుస్వారః । ఆః ఇతి విసర్జనీయః ।
శంరాజున్నోషధీభ్యః ॥ గికగిపా చాపి పరాశ్రేతా । పరోయోవర్ణః
కకారః పకారోవాతమాశ్రేతో తదుప జీవినా జిహ్వీమూలీయో పద్మా
నీయా । యగ్గక్కుభోనిధారయగ్గ పృథ్వివ్యామధిదర్శతః । అపిగ్ర
హణం చతుర్గ్రహణానుకర్షణార్థం । ఏతే అనుస్వారాదయ శ్చత్వార
ఇత్యర్థః । యమాదయోష్టే అయోగవాహ సంజ్ఞావేదితవాః ॥

దుస్పృష్టశ్చేతి విశ్లేయః । దుస్పృష్టసంజ్ఞోశకార ఇతి త్రిశ్శా
ప్యరత్నకారః । ఈషత్ స్పృష్టమస్యేతి దుస్పృష్ట ఇత్యేకే । కృచ్ఛం
స్పృష్టమస్యేతి దుస్పృష్ట ఇత్యపరే । సహజహ్యగ్ర స్వాభాభాగే నయా
భ్యుచ్చార్యతే । అగ్నిమీశేపురోహితం । శానకశ్చాహ । ద్వయో
శ్వాస్య స్వరయో ర్దధ్యమేత్య సంపద్యతే సడకారో శకారః । ఇతి ॥

చతురశ్రంచతుష్పదాం । మండలంతత్పతంగానాం సత్యమేతద్బ్రహ్మపీఠే ॥ ౩ ॥
 తస్మాత్తేషాం శిఖాతస్త్రిసదాత్విత్తిపావకీ । దేహమధ్యంచతురైతిశ్రోతుమిచ్ఛసి
 చైచ్ఛృణు ॥ ౪ ॥ గుదాత్తుద్యంతగుళాదుర్ధ్వమథోమేఢాచ్చద్యంతగుళాత్ ।
 దేహమధ్యంతతేర్ద్యంతమనుష్యాణామితీరితం ॥ ౫ ॥ చతుష్పదాంతుహ్య
 స్తద్ధ్యతిరిశ్చాంతుండమధ్యమే ॥ ౬ ॥ కండస్థానమనుష్యాణాం దేహమ
 ధ్యం నవాంశుశం । చతురంగుళముత్సేధ ఆయామశ్చతథావిధః ॥ ౭ ॥
 అంశాకృతివదాకారం పూరితంతత్త్వగాదిభిః ॥ ౮ ॥ తస్మాద్ధ్య నాభిరిత్య
 క్తంనాభాచక్రసముద్భవః । ద్వాదశారయంతంతచ్చతేనదేహం ప్రకీర్తితం ॥
 ౯ ॥ చక్రేస్త్రిక్ష్రధమలేజీవః పాపపుణ్య ప్రచోదితః । తంతుపంజర మధ్య
 స్థాయథాధ్రమతిలూతికా ॥ ౧౦ ॥ జీవస్యమూలచక్రేస్త్రిస్పదః ప్రాణశ్చర
 త్యసా । ప్రాణాయామోభవేజీవస్సర్వ భూతేషుసర్వదా ॥ ౧౧ ॥ తస్యో
 ర్ధ్వంకుండలీస్థానం నాభేస్త్రిర్యగధోర్ధ్వతః । అష్టప్రకృతి రూపాసాఅష్టధా
 కుండలికృతా ॥ ౧౨ ॥ దరితఃకండపాశ్చేత్తునిరుద్ధేవసదాస్థితా ॥ ముఖే
 నైవసమావేష్ట్య బ్రహ్మరంధ్రముఖంతథా ॥ ౧౩ ॥ యోగకాలేంత్యపాయే
 నప్రబోధం యాతిసాగ్నినా । స్ఫురత్యా హృదయాకాశం గాగరూపామ
 హూజ్వలా ॥ ౧౪ ॥ వాయురాయుముఖేనైవశతోయాతిసుషుప్తయా ।
 కండమధ్యేస్థితానాడీ సుషుప్తేతిప్రకీర్తితా ॥ ౧౫ ॥ తిష్ఠంతి పరితస్సర్వా
 శ్చక్రేస్త్రిన్నాడిసంఖ్యాకాః । నాడిన్నామపితాస్సర్వా ముఖ్యాగార్గిచతుర్దశ ॥
 ౧౬ ॥ ఇదాచ పింగళాచైవ సుషుప్తాచసరస్వతీ । వారణాచైవ పూషాచ
 మాస్త్రీజహ్వయశస్విని ॥ ౧౭ ॥ విశ్వోదరీకుహూత్తైవ శంఖినీచ పయస్వి
 ని । అలంబుసాచగాంధారిముఖ్యాత్తైతాశ్చతుర్దశ ॥ ౧౮ ॥ ఆసాంముఖ్య
 తమాస్త్రీసస్త్రీస్సప్తకోత్రమాత్రమా । ముక్తిగార్గీతిసా ప్రోక్తా సుషుప్తా
 విశ్వఫారిణీ ॥ ౧౯ ॥ కండస్యమధ్యమేగార్గి సుషుప్తానంప్రకీర్తితా । పృష్ఠ
 మధ్యేస్థితేనాస్థ్వా సమామూర్ఛిష్ఠితాసదా ॥ ౨౦ ॥ ముక్తిమార్గా సుషుప్తా
 సాబ్రహ్మరంధ్రేతికీర్తితా । అశ్వక్రాచైవ విజ్ఞేయాసూక్ష్మాసా నైష్ఠ్యస్మృతా ॥
 ౨౧ ॥ పింగళాచోర్ధ్వగాయామ్య నాసాంతంవిద్ధిమేప్రియే । సరస్వతీ త
 థాచోర్ధ్వమాజిహ్వయాః ప్రకీర్తితా ॥ ౨౨ ॥ ఇదాచసప్తనాసాంతం స
 వ్యభాశోవ్యవస్థితా ॥ ౨౩ ॥ ఆయదుర్ధ్వ ఆచార్యముఖాత్ జ్ఞాతవ్యః ॥

పూర్వక్షిప్తఖండేవర్ణసంఖ్యేకా । అథద్వితీయేఖండేవర్ణోచ్ఛారణం
కాస్త్రస్యప్రధానవిషయఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ ఆత్మాబుద్ధ్యాసమేత్యాధాన్ మనోయుక్తేవివక్షయా ।

మనఃకాయాగ్నిమాహంతి సప్రేరంబుతిమారుతం ॥౧॥

మారుతస్తూరసిచరన్ మంద్రంజనయతిస్వరం ।

ప్రాతస్సవనయోగంతం ఛందోగాయత్రమాశ్రితం ॥౨॥

కంఠేమాధ్యందినయుగం మధ్యమంత్రైష్టుభానుగం ।

తారంతార్తీయసవనం శీర్షణ్యంజాగతానుగం ॥౩॥

సోదీర్ణోమూర్ధ్నభిహతో వక్త్రమాపద్యమారుతః ॥

వర్ణాజనయతే .....ఇతి ॥

మనుష్యాణాం గుణమేంద్రయార్థ్య చతురంగుళోత్పేధ శ్చతురంగు
ళాయామః అండాకృతిర్నాడీ కందోభవతి ॥ తత్రబిందు త్రికోణ ద్వాదశా
రాశిభవంతి । బిందుమధ్యగ్నిశిఖామూర్త్యాజ్వలతి । తాంపరితః కుండలీనామ
విసతంతువత్సుత్వా విద్యుద్వర్ణాకాచసనాడీ అష్టధాకుండలీభూయభవతి ।
తస్యా అథస్తాత్ ప్రాణవాయుశ్చక్రే భ్రమతి తథాప్రాణారూఢో జీవశ్చ
సాంతఃకరణః ॥

ఏవంపుణ్యపాపాభ్యాం పూర్వానుష్ఠితాభ్యాం పరిభ్రమన్నాత్తా దే
హేంద్రియ మనః ప్రాణాదిభ్యోన్యః జీవః వివక్షయా వర్ణప్రయుయుక్షయా
హేతునాబుద్ధ్యా అంతఃకరణవృత్త్యా అథాన్ వివక్షితాన్ జలమాహరేత్యా
దీన్ అగ్నిమీశేషత్యాదీంశ్చ తాకికవైదికాన్ సమేత్య ఏకీకృత్య విషయాకృ
త్యైత్యర్థః । మనఃతస్యైవాంతఃకరణస్య వృత్తివిశేషం యుజ్యై కాయా
గ్నిమాహస్యేతి ప్రయుజ్యై ॥

మనఃకాయాగ్ని మాహంతి ॥ ఏవం ప్రయుక్తం మనఃకాయాగ్నిం
నాడీకందర్థ చక్రమధ్యగతమగ్నిం ఆహంతి । ఆహతే ॥ పరశ్చైవదమార్గం ॥
తాడయతి చాలయతీత్యర్థః ॥

సప్రేరయతిమారుతం । ఏవంప్రయత్నస్సోగ్నిః మారుతం చక్రంపరి
తశ్చలంతంప్రేరయతి ॥ ఉరఃకంఠశిరస్సుమంద్రమధ్యమతారాన్ స్వరాన్
జనయేతిచయుజ్జై ॥

మారుతమూరసిచరన్తంద్రం జనయతి స్వరం । యథా ఆత్మా దయః
అస్యమస్యం ప్రయుంజతే । నైవమయంమారుతోన్యంప్రయుజ్జై ॥ కింతు
స్వయంనాభిమతీత్య ఉరసిచరన్ మంద్రస్వరంజనయతి ॥ కీదృశం ॥

ప్రాతస్సవన యోగంతం ఛందోగాయత్ర మాశ్రితం । ప్రాతస్సవన
యోగం ప్రాత స్సవనోపయుక్తం । మంద్రయావాచా ప్రాతస్సవనే శంసే
దితిశ్రుతేః ॥ గాయత్రం ఛంద ఆశ్రితం । గాయత్రేవ గాయత్రం చతుర్విం
శత్యక్షరాత్తకం ఛందస్సమాశ్రితం । గాయత్రం ప్రాతస్సవన మితి శ్రుతేః ॥

కంఠేమాధ్యందినయుగం మధ్యమంత్రైష్ట్రభానుగం । ఉరసశ్చద్యత్య
కంఠేచరన్ మధ్యమం స్వరం జనయతి । కీదృశం । మాధ్యం దినయుగం
మాధ్యందినసవనోపయుక్తం । బలీయస్యా వాచా మధ్యందినే శంసేదితిశ్రు
తేః ॥ త్రైష్ట్రభానుగం । త్రిష్టబేవత్రైష్ట్రభం । చతుశ్చత్వారింశ ద
క్షరం ఛందః । త్రైష్ట్రభ మనుగచ్ఛతీతి త్రైష్ట్రభానుగం । త్రైష్ట్రభంమా
ధ్యందినగ్ం సవనమితిశ్రుతేః ॥

తారంతా త్రియసవనం శీర్షణ్యంజాగతానుగం । కంఠాదుద్యత్య శిర
సిచరన్ తారం స్వరం జనయతి । కీదృశం । తా త్రియసవనం । తృతీయ
సవనస్యేదం తా త్రియసవనం । తృతీయ సవనోపయుక్తం । బలిష్ఠతమయా
వాచాతృతీయసవనే శంసేదితిశ్రుతేః । జాగతానుగం । జగత్త్యేవజాగతం ।
అష్టాచత్వారింశ దక్షరం ఛందః । జాగత మనుగచ్ఛతీతి జాగతానుగం ।
జాగతం తృతీయ సవనమితిశ్రుతేః ॥

సోదీర్ఘోమూర్ధ్నభిహతో వక్త్రమాపద్యమారుతః । వర్ణాన్ జనయ
తే । ఏవమురఃకంఠశిరస్సుమంద్ర మధ్యమతారాన్ జనయన్ । సోదీర్ఘః ।
స ఉదీర్ఘ ఇతిచ్ఛేదః । సోచిలోపేచేత్వాదపూరణ మితిసులోపః ॥ సమా
రుతః ఉదీర్ఘః ఉద్గతః మూర్ధపర్యంతంగతః తతఃగంతు మవకాశాభా
వాత్ మూర్ధ్ని ఉపరిదేశే అభిహతశ్చసక్తవక్త్రం ఉచ్యతేనేనేతివక్త్రం
వచనసాధనమాస్యం ఓష్ఠప్రభృతి ప్రాక్కాకలకాత్ । తదాపద్య జిహ్వ

గ్రామగ్రమధ్య మూలనాంతాల్వాదిమ స్థానేషుస్పర్శనాత్ పర్జానకారా
దీఁ జనయతే । యథాయోగం ప్రాదుర్భవయతి । అభివ్యసక్త్యత్వాద
యతివేత్సర్థః । ఉభయధాప్యాహ శాసకః । ఏకేవర్ణాభ్యాశ్చ తి కాన్మకా
ర్యానితి ॥ పతజ్జలిస్తాహ ॥ నిత్యాః శబ్దాః । నిత్యేషుశబ్దేషు కూటస్థైరవి
చాలిభిర్వస్తే ర్భవితవ్యమనపాయోప జనవికారిభిరితి । సిద్ధేశ్వబార్థ సంబం
శేతిచ॥కూటస్థైరవిహఃఖిః॥అవిచాలిభిఃదేశాంతరప్రాప్తిరహితైః । అపా
యోలోపః । ఉపజనఃఅగమః । వికారఆదేశః॥అపాయాదిత్రయరహితైః॥

వాచఃపదానాం వ్యక్తిసాన్యదాధారాది వ్యసంక్రమాత్ । వాచశ్చ
త్యాసపదాని భవంతి । కాని । పరాపశ్యంతీ మధ్యమా వైఖర్యాఖ్యాని ।
తేషుమాధారాది వ్యభివ్యక్తిర్భవతి ॥ కథం ॥ సరస్వత్యాం ప్రవిశతా వా
యునా పరావాగభివ్యజ్యతే । నాభింప్రవిశతాపశ్యంతీ । హృదయంప్రవి
శతామధ్యమా । ఆస్యంప్రవిశతావైఖరీ । తథాహవ్యాసః । పరావాజ్ఞాల
చక్రస్థాపశ్యన్తీ నాభిసంస్థితా । హృదిస్థా మధ్యమాజ్ఞేయా వైఖరీకంఠదేశ
గేతి । కిమర్థ మిదముచ్యతే । నస్యాదర్థాభిధానంతైః । తైశ్చతుర్భిర్వాచః
పదైరర్థో లభిధాతుం నశక్యతే । యోసా వివక్షితః । కుతః । అవర్ణ
త్యాత్పరాదిభిః । పరాపశ్యంతీ మధ్యమాస్తిస్రోవి అవర్ణాత్తకాః । కుతః ।
స్థానకరణాభావాత్ । సహిపరాదీనా ముత్పత్తిదేశేస్థానకరణానిభవంతి ॥

ఏవంతర్హివైఖర్యాధాభిధానం స్యాదితిచేన్న । వైఖర్యాశ్చ విశిష్ట
త్వాత్ । వైఖరీచా విశిష్టరూపాభవతి । కింకారణం । యోగపద్యా సం
భవాత్ । సహిపూర్వే పరేచవర్ణాక్షణభంగురాః యుగపద్ధిష్టుంశక్యాః ।
యథా । గౌరీత్యత్రయదాగకార ఉచ్చార్యతే । నతదా ఔకార విసర్జన
యా భవతః । యదాచాకారః । నతదాగకార విసర్జనీయా । యదాచ
విసర్జనీయః । నతదాగకారౌకారౌ భవతః । ఏవంవిశిష్టరూపాభావాత్వై
ఖరీచాభిధాతుంనైష్ఠే ॥

నేంగయంతీతిచ శ్రుతేః । శ్రూయతేచైవం మంత్రపర్జః । చత్వారి
వాక్పరిమితా ప్రదానితాని విదుర్బ్రాహ్మణాయే మనీషిణః । గు
హాత్రిణేనిహితానేజ్జయన్తి తురీయంవ్రాచో మనుష్యావదంతీతి॥

నేజ్జయంతి అర్థంసవేదయంతీత్యర్థః । తస్మాదనర్థకంతేస్యాద్వాచ ఉచ్చారణంసమం । అతశ్వపాచ శ్చతుష్టయ్యా ఉచ్చారణం నిరర్థకంస్యాత్ ॥

ఇతర ఆచా ॥ సిద్ధంతుస్సోటతోఽర్థానామభిధాన మభంగురాత్ । మృదయావస్థితా చ్ఛోభతు ద్వైఖర్యా సంప్రకాశితాత్ । సిద్ధమేతత్ ॥ శబ్దం ॥ స్సోటేనార్థా అభిధీయన్తే యేకేచనవివక్షితాః । కోసా స్సోటో నామ । అత్రాహపతంజలిః ॥ శ్రోత్రోపలబ్ధిర్బుద్ధి నిర్ధావ్యః ప్రయోగేణాభిజ్ఞులిత ఆకాశదేశశబ్ద ఇతి ॥ శ్రోత్రేణోప లబ్ధిర్యస్యసః శ్రోత్రోప లబ్ధిః । బుద్ధ్యానిశ్చయేన గ్రహీతుంశక్యః బుద్ధినిర్ధావ్యః । ప్రయోగేణ వైఖర్యా అభిజ్ఞులితః స్వరూప రూపితఃకృతః । యథాశపాకునుమేన స్ఫుటికః । ఆకాశదేశః । శ్రోతుర్ద్వందయాకాశేఽవస్థితః । మధ్యమా సం జ్ఞః శబ్దస్సోటః । కింతర్హివాచ ఉచ్చారణే ప్రయోజనం ॥ అభివ్యక్తస మేవాస్య వైఖర్యాక్రియతేనదా । వైఖర్యాత్సేవవాచ ఏతత్ప్రయోజనం ॥ కిం ॥ యదిదం స్సోటస్యాభి వ్యంజనం । సహ్యంతరేణాభి వ్యంజనం స్సోటోపిభవత్యభిధాతుం ॥

సనుచోక్తం ॥ నేజ్జయంతీతిచ శ్రుతేరితి । నేజ్జయంతి అర్థం సవేద యంత ఇత్యర్థఇతి ॥ నైషదోషః ॥ అన్యార్థత్వాత్ ॥ అన్యోపిశ్రుతేరర్థస్త తః । యస్త్యయాఽభిహితః । కోసా । చత్వారి వాక్పరిమితా పదాని । చత్వారివాచః పరిమితాని ఇయత్తయా పరిచ్ఛిన్నాని పరాపశ్యన్తీ మధ్య మా వైఖర్యాఖ్యాని పదానిభవన్తి ॥ తానివిదుర్వాంఘ్రాణామేమనీషిణః ॥ తాని పదాని యేవిద్వాంసో బ్రాంఘ్రాణాస్తేవిదుః । గుహాత్రీపి నిహితానేజ్జ యన్తి । తేషామంధ్యేత్రీణిపదాని పరాపశ్యన్తీమధ్యమాఖ్యాని గుహాయాం శరీరే నిహితాని ॥ సబహిఃప్రసరన్తి ॥ తురీయంవాచో మనుష్యావదన్తి ॥ తత్రచతుర్థం పదంవైఖర్యాఖ్యం సర్వేమనుష్యా ఉచ్చారయంతీతిమాధనః ॥

వాచఃపదానాంవ్యక్తిస్సాన్యదాధారాదిష్వనుక్రమాత్ । సన్యాదర్థాభి ధానంతైరవర్ణత్వా త్పరాదిభిః ॥ ౧ ॥ వైఖర్యాశ్చ విశిష్టత్వా నేజ్జయం తీతిచశ్రుతేః ॥ తస్మాదనర్థకంతేస్యా ద్వాచ ఉచ్చారణంసమం ॥ ౨ ॥ సి ధ్ధంతుస్సోటతోఽర్థానా మభిధానమభంగురాత్ । మృదయావస్థితాచ్ఛోభతు ద్వైఖర్యా సంప్రకాశితాదితి ॥ ౩ ॥

ద్వేష్యభక్త్యతీ భవతః । కాభ్యాంవృథత్వతీ । విజ్ఞానం । అథపరే సంధ్య
మకే విజౌ ఇతి ద్వే ప్రాప్యానుస్వార వ్యతిషంగవత్ న్యూనాధిక మాత్రే
భవతః । యథా । త్వంహత్యదిత్యత్ర ప్రాసోద్ధమాత్రయాన్యూనః । తయై
వచాధికానుస్వారః । తథాతయోర వర్ణస్య అబ్బియసీ ప్రథమామాత్రా ।
ఇవర్ణోవర్ణయోస్తుద్రాఘీయసీద్వితీయమాత్రా । తస్మాత్తై పృథక్పృథీభవతః ।
కాభ్యామేకాభ్యమితి ॥

కరణభేదాచ్చ । వత్సత్వేచ ఏజోచైచోశ్చకరణభేదః । తేభ్యోపి
వివృతావేకౌ తాభ్యామైచాతదైవచేతి ॥

ఇ తి భా ర ద్వా జ రా ఘ వీ యే

శిక్షాభాష్యే ద్వితీయఃఖండః.

అ థ త్ప తీ య గ ఖ ం డః.

ఏవంద్వితీయఖండే వర్ణోచ్చారణం సవిశేషము క్తం ॥ అథత్పతీయే
స్వరతఃకాలతశ్చ వర్ణవిభాగఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చస్వరాస్త్రియః ।

ప్రాసోద్ధీర్ఘఃపుత్రఇతి కాలతోనియమాలచి ॥౧॥

అత్రస్వరా ఇతిపంచమ్యర్థే ప్రథమా ॥ స్వరాదిత్యర్థః ॥ అత్రనియమా
అచీత్యవక్యమ్యతే । ఉదాత్తాదయస్త్రయోవర్ణాఃస్వరాత్ భాగవిశేషాత్
అచిఅఙ్గనియమాః నియమ్యంత ఇతినియమాః । విభక్తాఇత్యర్థః ॥ స్వరశబ్దే
నాత్రభాగవిశేషఉపలక్ష్యతే । కోసాభాగవిశేషఇత్యాహాచార్యః । ఉచ్చై
రుదాత్తః । నీచైరనుదాత్తః । సమాహారః స్వరితఇతి ॥

పతంజలిశ్చాహోచ్చైరుదాత్త ఇతిమాత్రే ॥ సమానైప్రక్రమఇతి వక్త
వ్యం । కఃపునఃప్రక్రమః । ఉరఃకంఠఃశిరఇతి ॥ ప్రక్రమ్యంతే అస్తికవర్ణా
ఇతి ప్రక్రమః స్థానముచ్యతే । తేనాయమర్థః । ఏకస్థిక తాల్యాదికెస్థానై
ఊర్ధ్వాధర భాగయుక్తై ఊర్ధ్వభాగనోచ్చార్యమాణఉదాత్తః । అధరభాగ
నిష్పన్నోనుదాత్తఇతి । ఏవంచొచ్చైరిత్యనోర్ధ్వభాగగృహ్యతేనీచైరిత్య

ధరభాగః । అభ్యాససమధిగమ్యశ్చాయం స్వరవిశేషః । మదాదివద్విశ్లే
యః ॥ ఇతి కైయటః ॥

ఉదాహరణం ॥ ఇంద్రమరుత్త్యః ॥ ఇదంవిష్టుర్విచక్రమే ।
యద్రంద్రసోమపాతమః ॥ ఇతి ॥ త్రయోవచనానుపపత్తిః ప్రచయాతి
రేకాత్ ॥ యదాహత్రయః స్వరా ఇతి ॥ తదిదం నోపపద్యతే । కింకార
ణం ॥ ప్రచయాతి రేకాత్ ॥ ప్రచయోహితేభ్యోతిరిచ్యతే । యథా ।
అగ్నిమీశే । అత్రశే ఇతిప్రచయః ॥ స్వరితాత్సంహితా మనుదాత్తా
నామితివిహితః ॥

ఉదాత్తతరాద్యతిరేకాచ్చ ॥ కించ ॥ ఉదాత్తతరాదయో ప్యతిరివ్య
స్తే । ఆహవపతజ్జాలః । తపతే తంత్రేతరనిర్దేశే సప్తస్వరాభవన్తి । ఉదా
త్తః । ఉదాత్తతరః । అనుదాత్తః । అనుదాత్తతరః । స్వరితః । స్వరితేయ
ఉదాత్తసాన్వేన విశిష్టః । ఏకశ్రుతిస్సప్తమ ఇతి ॥ ఉదాహరణంయథా ।
వా3పడిత్యుదాత్తతరః । ఉచ్చైస్తరాం వాపవట్కూర ఇతి విహితః ॥
అగ్నిమీశేపురోహిత మిత్యత్రపంచమోనుదాత్తతరః । ఉదాత్త స్వరి
తపరస్య సన్నతర ఇతివిహితః ॥ స్వరితేయ ఉదాత్తసాన్వేన విశిష్టఇతి ।
కంప ఇత్యర్థః । రథానాం నయే3రా ఇతి । అత్రయే ఇతి కంపః ॥

కథం । యే ఇత్యుదాత్తంపదం । ఆరా ఇతిచాస్తోదాత్తం । తయో రేకాదే
శః స్వరితః । స్వరితోవానుదాత్తై వదాదావితి విహితః । సంచాదాత్త పర
త్వా త్కంపితః । తథాహశానకః । జాత్యోభినిహితత్వైవక్షేప్రఃప్రజ్జిప్త
ఏవచ । ఏతేస్వారాః ప్రకంపంతే యత్రోచ్చస్వరితోదయా ఇతి ॥

అన్యేచత్వారః ఉదాహృతాః । ఏకశ్రుతిరితిప్రచయవైస్త్వం సంజ్ఞాం
తరం । ఏకరూపాశ్రుతిర్యస్యైక శ్రుతిరితి ॥

తథాశ్రుష్టప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థపంద్రాతిస్వార్యాశ్చాతి
రిచ్యంతే ॥ గీతి విషయాః । వైషదోషః ॥ నిపాదాదివత్త ద్వితీషత్వాత్ ॥
త్రయ ఏవస్వరాః । ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితాః ॥ అన్యేతుతద్వితీషత్వాన్నా

తిరిచ్చంతే || కథం | నిమదాదివత్ || యథా | నిమదాదయః ఉదాత్తాది
ప్రభవత్వా దుదాత్తాదిభ్యోనాతిరిచ్చంతే || తథాప్రచయాదయః ||

అశ్వలూయసత్వాహ || ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితానాం పరస్పరికన్య
వికశ్రుత్యమితి || అయామ విస్రంభాక్షేపాణామస్యతమస్యై వాత్వంతస్సం
నికల్పేణా సహాయప్రయత్నా స్వవధానేన యదుచ్చరణం తదైకశ్రుత్యమి
త్యర్థ ఇతి గాగ్యనారాయణః || తత్రోదాత్త సంనికర్షస్యాదాహరణం ||
ప్రవోవాబాఅభిద్యవ ఇత్యాదికృత్సంహాత్రం || ఏవమనుదాత్తసంనికర్షః
స్వరితసంనికర్షశ్చ దేశాంతరే కాఖాంతరేచ ద్రష్టవ్యః ||

అధ్యేత్యవ్యవహారాచ్చ || కిం || త్రయ ఏవస్వరాః || అధ్యేతారత్వై
పం వ్యవహరన్తి || త్రైస్వర్యేణాధీమహేవయమితి || అగ్నిమీలే పు
రోహిత మిత్యధీయానాః ||

యచ్చపి మహాభాష్యే ఏకశ్రుతిః స్వరాంతరమితి పక్షోపిదృశ్యతే ||
తద్యథా || కింపుసరియ మేకశ్రుతిరుదాత్తా || అహోస్వి దనుదాత్తా || వో
దాత్తా || కథంజ్ఞాయతే || యదయముచ్చైస్తరాంవాపవటూర్ఇత్యాహ |
కథంకృత్వా జ్ఞాపకం || అతంత్రంతర నిర్దేశః | యావదుచ్చైస్తావదుచ్చైస్త
రాం || యదిత్యన్వినోదాత్తా అనుదాత్తా | అనుదాత్తాచన || కథంజ్ఞాయతే ||
యదయముదాత్త స్వరితపరస్వసన్నతర ఇత్యాహ || కథంకృత్వా జ్ఞాపకం |
అతంత్రంతరనిర్దేశః || యావత్సన్నస్తావత్సన్నతరః | సైమజ్ఞాపకాభ్యా ము
దాత్తానుదాత్తయో ర్దగ్య మేకశ్రుతిరంతరాళంహియ్యతే || ఇతి ||

అత్రైత్యటః || అంతరాళంహియతఇతి || హరితేద్వికర్తకత్వాత్
ప్రధానేక ర్తణికారః | క్షీరోదకవదుదాత్తానుదాత్తయో ర్భేదతిరోధాన
మేకశ్రుతిరిత్యర్థః | స్వరితేతు విభాగేనతయోరుపలభ్యతి ||

ఏవంమహాభాష్యకైయటయోరేకశ్రుతిః స్వరాంతరమితి పక్షోన్యశ్చ
తే | తథాపి అయంపక్ష ఏకదేశినిః | కింకారణం || అతంత్రత్వాత్ | అతం
త్రంతరనిర్దేశ ఇతిహ్యయంపక్షఃసాధితః | సచాయమాచార్యస్య సమ్మతః |

తరత్రయోగవైయధ్యాయే । పతాంతరోపన్యాసాచ్చ ॥ పతాంతరంచాక్రీయ
తే । తస్మాచ్ఛాన్యమేకదేశిణః పక్షః ॥ తద్యథా । అపర ఆహ ॥ కిమయ
మేక శ్రుతిరుదాత్తా । ఆహస్విదనుదాత్తా ॥ ఉదాత్తా । కథంజ్ఞాయతే ।
యదయముచ్చైస్తరాంవాపషట్రూర ఇత్యాహ । కథంకృత్యాజ్ఞాపకం ।
తంత్రంతరనిర్దేశః । ఉచ్చైర్దృష్టాఉచ్చైస్తరామిత్యేతద్భవతి ॥ యదితద్భవ
దాత్తానానుదాత్తా । అనుదాత్తాచ ॥ కథంజ్ఞాయతే । యదయముదాత్తస్వరి
తపరస్య సన్నతర ఇత్యాహ । కథంకృత్యాజ్ఞాపకం । తంత్రంతరనిర్దేశః
సన్నందృష్టాసన్నతరఇత్యేతద్భవతి । తవితే తంత్రతర నిర్దేశే సప్తస్వరా
భవంతి । ఉదాత్తః । ఉదాత్తతరః । అనుదాత్తః । అనుదాత్తతరః । స్వరితః ।
స్వరితేయ ఉదాత్తః సోన్యేనవిశిష్టః ఏకశ్రుతిస్సప్తమః ॥ ఇతి ॥

అథకిమేషాంలక్షణం । ఆత్రాహకుమారః । ఆయామోదారుణ్యమ
ణుతాఖస్యేత్యుచ్చైఃకరాణిశబ్దస్య । అన్యవస్థోమార్దవమురుతాఖస్యేతిసి
చ్చైఃకరాణిశబ్దస్యేతి । ఆయామోగాత్రాణాంసిగ్రహః । దారుణ్యంస్వరస్య
దారుణతారూక్షతా । ఆణుతాఖస్య కంఠస్యసంవృతతా । ఇత్యుచ్చైః క
రాణిశబ్దస్య । అన్యవస్థోగాత్రాణాంశిధిలతా । మార్దవంస్వరస్యమృదు
తాస్నిగ్ధతా । ఉరుతాఖస్య । మహత్తాకంఠస్యేతి నీచ్చైఃకరాణిశబ్దస్య ॥

శౌనకశ్చాహ ॥ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చత్రయస్స్వరః ॥
ఆయామవిస్రంభాజ్జేప్తైస్తఉచ్యంతేక్షరాశ్రయాఇతి ॥

అత్రకించిత్స్వరిత స్వరూపంవిచార్యతే । కోనామస్వరితః । ఉదా
త్తానుదాత్తయోర్వర్ణధర్తయోస్సమాహారస్వరితః ॥ తస్యపూర్వార్థమాత్రా
ఉదాత్తా । శిష్టాత్వేనుదాత్తా । తథావ్యుచార్యః । సమాహారస్వరితః । త
స్మాదితఉదాత్తమర్థహాస్యమితి ॥

శౌనకస్త్యాహ ॥ ఏకాక్షరసమావేశే పూర్వయో స్వరితస్వరః ।
తస్మాదాత్తతరోదాత్తాదర్థమాత్రార్థమేవవా ॥ అనుదాత్తః పరః శేషః సఉదా
త్తశ్రుతిర్నచేత్ । ఉదాత్తంవోచ్యతే కించిత్స్వరితం వాక్షరం పరమితి ॥
ప్రాస్యదీర్ఘప్లుతేషు అర్థమాత్రే) వోదాత్తతరే త్యేకః పక్షః । సర్వత్రార్థమే

వోదాత్తతర మిత్యపరః । శేషఃపరభాగో నుదాత్తః । సచేదుదాత్త పరః
స్వరితపరోవాభవతి ॥ త్రియోక్తియథా ॥ అన్యథాతూదాత్త వచూఞ్చయ
తే ॥ అగ్నిమీశైపురోహితం ॥

సప్తధాచాయం స్వరితో భిద్యతే । జాత్యోభి నిహితః త్తైప్రప్తైరో
వ్యంజన ఏవచ ॥ తిరోవిరామఃప్రజ్ఞప్తః పాదవృత్తస్తు సప్తమః ॥ ఉదా
హరణం ॥ జాత్యస్వరోవిర్యమితి ఆభ్యభిత్తైప్రవచచ ॥ తేవర్ధంతాభినిహిత
ప్తైరో వ్యంజన ఉతయే ॥ తిరోవిరామో విష్కంభితే ప్రజ్ఞప్తః హిందగిర్వ
ణః । వైవృత్త ఇతివిశ్లేయః కళః వేదేతిసప్తమఇతి । జాత్యస్వరో య
థా ॥ భూరిదింద్రస్యవీర్యం ॥ త్తేప్రోయథా ॥ అభ్యభిహిత్రవ
సాత్తతర్దిథ ॥ అభినిహితోయథా ॥ తేవర్ధంత స్వతవసో మహి
త్వనా ॥ తైరోవ్యంజనోయథా ॥ ఉర్ధ్వక్షామణ ఉతయే ॥
తిరోవిరామోయథా । విష్కంభితైప్రజరై భూరిరతసా ॥ ప్రజ్ఞ
ప్తోయథా ॥ అథాహిందగిర్వణః ॥ వైవృత్తోయథా ॥ కళం
వేదస్తుతేసచా ॥

కిమిమే ఉదాత్తాదయస్స్వరధర్మాః । అహోస్వి ద్వ్యంజనధర్మాః ।
స్వరధర్మా ఇత్యాహ ॥ కథంజ్ఞాయతే । ఆచీత్యపక్షణాత్ ॥ అని ఉదా
త్తాదయః స్వరాః విభాగహేతవ ఇత్యర్థః ॥ అగ్నిమీశే । అకారోను
దాత్తః ॥ ఇకార ఉదాత్తః । ఈకారస్వరితః ॥ ఏకారఃప్రచయః ॥

పతంజలిశ్చాహ । ఉచ్చైరదాత్త ఇతి నూత్రే । అథ ప్రథమానిర్దిష్ట
మజ్జిహవా మనువర్తతే । ఉతాహూన । కించార్థోనువృత్త్యా బాధమర్థః ॥
యద్యేతే వ్యంజనస్యాపి గుణాలత్యంతే ॥ ననుచప్రత్యక్ష ముపలభ్యంతే ॥

ఇష్టేత్వా¹ త్వా¹ నై తేవ్యంజనస్యగుణాః । కింతవచవ । తత్సామిప్యా
త్త్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యతే ॥ తద్యథా । ద్వయోరక్తయోర్వస్త్రు
యోర్వధ్య శుక్లంవస్త్రుం తద్గుణముపలభ్యతే । బదరపిటకెరిక్తకోలోహకం
సస్తద్గుణఉపలభ్యతే । కుతోనుఖర్వే తత్ । అచవనై తే గుణాన్యుః ॥
తత్సామిప్యాత్త్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యతే । నపునర్వ్యంజనస్యైతే
గుణాన్యుః । తత్సామిప్యాత్త్యజపితద్గుణ ఉపలభ్యేతేతి । అంతరేణాపి
వ్యంజనమచవనై తేలక్ష్యంతే ॥ నపునరంతరేణాచం వ్యంజనస్యోచ్చారణ
మపిభవతి । అన్వర్థంఖల్వపినిర్వచనం ॥ స్వయంరాజ్యైస్వరాః ॥ అన్వగ్భవ
తీతివ్యంజనమితి । అనుగచ్ఛతీత్యర్థః ఇతికై యటః ॥

ఏవంతర్హి । ఉభయస్వరప్రసంగఇతి చెన్నంగభావ నియమాత్ ।
యదితత్సామిప్యా ద్వ్యంజనమపి తద్గుణముపలభ్యేత । తర్హిఉభయస్వర
ప్రసంగః ॥ ఉభాహిస్వరాపర్యాయేణప్రసజేతాం । కదాచిత్పూర్వః స్వరః
కదాచిదుత్తరఃస్వరః । తత్రతోదోషః ॥ అగ్నిమీళే । అత్రమకారః
కదాచిదుదాత్తస్యాత్కదాచిత్స్వరితః ॥ గకారసకారాచ కదాచిదను
దాత్తేస్యాతాంకదాచిదుదాత్తౌచ । నైషదోషః । అంగభావనియమాత్ ।
అంగభావోహినియమ్యతే । కించిద్వ్యంజనం పూర్వాంగమేవభవతి కించి
త్పూర్వాంగమేవేతి । యద్ధిపూర్వాంగం తత్పూర్వస్వరం భజతే । యత్పూర్వా
ంగంతత్పూర్వస్వరం । సచాయం పూర్వాపరాంగభావశ్చేనశేనదర్శితః ॥ యథా ॥
అనుస్వారో వ్యంజనంచాక్షరాంగంస్వరాంతరే వ్యంజనాన్యత్తరస్య । పూ
ర్వస్యానుస్వారవిసర్జనీయా సంయోగాదిర్వాచపరక్రమేద్వే ॥ ఇతి ॥
ఇమాని పంచనూత్రాపి । యథా ॥ అనుస్వారో వ్యంజనంచాక్షరాంగం ।
అగ్నిమీళే ॥ అత్రగకారా నకారశ్చసంయోగః ॥ తత్రప్రథమఃగకారఃక్ర
మజః । సపూర్వస్యాంగం భవతి । స్వరాంతరసన్నికర్షాభావాత్ । నకార
స్తూత్తరస్య । ద్వితీయస్యతు గకారస్యగతిర్వక్ష్యతే ॥
స్వరాంతరే వ్యంజనాన్యత్తరస్య । తత్రైవమకారో శకారశ్చ ।
ఉత్తరస్వరస్యాంగం భవతః । స్వరయోర్తద్భగతత్వాత్ ॥ పూర్వస్యాను

స్వారవిసృజ్జనీయా । వసుంస్తూనుంసహసా । స్పష్టార్థమిదం ॥ ప్రథమ
 సూత్రేజైవసిద్ధత్వాత్ । సంయోగాదిర్వా । అగ్నిమీశై । అత్రయమీ
 భూతో ద్వితీయోగకార సంయోగాదిః । సపూర్వస్యాంగంభవతి పర
 శ్యవావాచచపరక్రమే ద్యై ॥ క్రమోనామద్విర్భావః । పరంరథాదితివిహితే
 శరక్రమేచద్యై వ్యంజనే పూర్వస్యాంగంభవతఃపరస్యవా । ఆర్త్తిమై
 విష్ఫురన్తి ॥ అత్రరసఃస్వరభక్తిర్వా తకారాసకారశ్వసంయోగః । తత్ర
 తకారా పూర్వస్వరస్యాంగంభవతః పరస్యవా । స్వరభక్తిస్తురేఫవత్సూ
 ర్వస్వైవ । స్వరభక్తిః పూర్వభాగత్సరాంగ మితివచనాత్ ॥ ఇతి స్వరతో
 విభాగఉక్తః ॥

అథ కాలతోవిభాగః । హ్రస్వోద్దీర్ఘఃపుత ఇతి । కాలతోనియమా
 ఆచి । ఇతి ॥

అచీతిప్రత్యాహారో జాతివచనః । హ్రస్వాదయస్త్రయోషణ్ణః అక్షు
 కాలతోనియమాః । నియమ్యంత ఇతినీయమాః ॥ విభక్తాభివృద్ధః । కస్తాత్ ।
 కాలతః । ఉకారాదికాలతః । తథాహచార్యః । ఉకాలోజ్ఞిస్తదీర్ఘ
 పుత ఇతి । ఉకారసదృశకాలో హ్రస్వః । ఉకార సదృశకాలో దీర్ఘః ।
 ఉకారసదృశకాలః పుతః ॥ అపరఆహ ॥ మాత్రాకాలత ఇతి । తద్యథా ।
 ఏకమాత్రోహ్రస్వః । ద్విమాత్రోదీర్ఘః । త్రిమాత్రఃపుత ఇతి । వక్ష్యతీతైవ
 మాచార్యః ॥ ఏకమాత్రోభవేద్ధ్రస్వః ద్విమాత్రోదీర్ఘ ఉచ్యతే । త్రిమాత్రస్తు
 పుతోజ్ఞేయః వ్యంజనంత్యర్థమాత్రకమితి । ఉదాహరణం । అగ్నిమీశై
 పురోహితం । ఆయే ధామాని । అగ్నా ౩ ఇవత్త్రివాప్తజూః ॥

శ్లో॥ ఉదాత్తైనిషాదగాంధారా వనుదాత్తఋషభధైవతౌ ।

స్వరితప్రభవాప్యైతే వక్ష్యమధ్యమపంచమాః ॥ ౨ ॥

ఉదాత్తస్వర నిషాదగాంధారా ద్వౌప్రభవతః । అనుదాత్తస్వర
 ఋషభధైవతౌ ద్వౌప్రభవతః । స్వరితస్వరేచ వక్ష్యమధ్యమ పంచమాస్త్రయః

ప్రభవన్తి || తస్మాత్ మూలభూతస్వరాః ఉదాత్తాదయస్త్రయవీపశత్యర్థః ||
గీతవిషయాత్తైచైతే సప్తస్వరాః | వీపం ఉదాత్తతరాదయోపిఉదాత్తాదిప్ర
భవావీప ||

శ్లో|| అష్టైస్థానానివర్ణానా మురఃకంఠశ్చిరస్తథా |

జిహ్వమూలంచదంతాశ్చ నాసికోష్ఠాచతాలుచ ||౩||

వర్ణానాంసర్వేషాం యథోపదేశ మష్టైస్థానానిభవన్తికాని పునస్తాని
ఉరః కంఠాదీని | జిహ్వాయామూలంజిహ్వమూల మితి షష్ఠీతత్పరుషః |
దంతశబ్దా దంతమూలవచనః || దంతమూలీయస్తు తకారవర్గఇతి శౌనకవచ
నాత్ | నాసికేతిభిన్నంపదం | ఓష్ఠావిత్వైకంస్థానం తాలుకాకుదం |
స్పృష్టమస్యత్ ||

శ్లో|| ఓభావశ్చవివృత్తిశ్చశవసారేభవీపచ |

జిహ్వమూలముపద్మాచ గతిరప్టవిధోష్టః ||౪||

ఉష్టాణివిసర్జనీయస్య అప్టవిధాగతిర్భవతి | అష్టవాదేశా భవంతీ
త్యర్థః | కాసాగతిః | ఓభావాదిః | తద్యథా | ఓభావః | ప్రవోవాజా
అభిద్యవః ||౧|| వివృత్తిః | స్వరాంతరస్తువివృత్తిరితిశౌనకః | తాలస్త్య
సూదదోహసః ||౨|| శః | గావశ్చిద్ధాసమన్యవః ||౩|| షః || ఆ
యుష్టైవైశ్వతోదధత్ ||౪|| సః | అగ్నిస్తువిశ్రవస్తమం ||౫||
రేఖజిహ్వమూలీయోపద్మానీయాః | అగ్నిర్తూర్థాదివర్గకకుత్పతిర్గి పృథి
వ్యాప్రియం | అపాంరేతాంసిజిన్వతి | జిహ్వమూలమత్రజిహ్వమూ
లీయః | ఉపద్మాచోపద్మానీయాః | గత్యుపదేశోత్ర ఉష్టః ప్రశంసార్థః |
కిమిదం మాహాభాగ్యయాష్టః | యదయ మప్టవిధయాగత్యాస్థానభూయ
స్త్యమనుభవతీతి ||

శ్లో॥ యద్యోభావప్రసంధానముకారాదిపరంపదం!

స్వరాంతంతాదృశంవిద్యాత్ యదన్యద్యవక్తమూష్మణః॥

ఊష్మణః పరంపదం యదియత్ర ఉకారాది భవతి॥ స్వరాంత మ
కారాంతంచ పూర్వపదం తత్తాదృశం ఓభావప్రసంధానం విద్యాత్ ఓభా
వప్రసంధీయతే త్రేత్యోభావప్రసంధానం అత్రపదంకృష్టమాత్రం నతుసుప్తి
జన్తం ! ప్రవోవాజాఅభిద్యవః । వసేవాజా ఇత్యత్రరుత్వే ఉత్వేచసతి
వ ఉవాజా ఇత్యస్యాండకాయాం పరంపద ముకారాది భవతి స్వరాంతంచ
పూర్వపదం । తత్రాద్భుతం ఓభావః । యజ్ఞ్యవల్క్యశిష్యాంతు ఉభా
వశ్చవివృత్తిశ్చేతివచ్యతే ॥ తత్రగుణాత్పూర్వ ఉభావోద్రష్టవ్యః । వ ఉవా
జాఇతి । యదన్యద్యవక్తమూష్మణ ఇతి ॥ ఓభావాదన్యత్ వివృత్త్యాదిసప్తక
మూష్మణో యదుక్తంతద్యవ్యక్తం విజ్ఞాతంభవతి అతోసవ్యాఖ్యాతమిత్యర్థః ॥

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయే శియోభాష్యే

తృ తీ యః ఖం డః.

అ థ చ తు ర్థః ఖం డః.

ఏవంతృతీయేఖండే స్వరతఃకాలతశ్చ వర్ణానాంవిభాగఉక్తః । అథ
చతుర్థపంచమాఖ్యాం స్థానతో విభాగ ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ హాకారంపంచమైర్నృక్త మంతస్థాభిశ్చసంయుతం ।

ఉరస్యంతంవిజానీయాత్ కంఠ్యమాహురసంయుతం ॥౧॥

పంచమైః షడ్గోత్రమైః పరభూతైరంతస్థాభిః యరలవైశ్చ యుక్తం
హకారం ఉరస్యం ఉరసిభవం విజానీయాత్ । పూర్వాష్ట్రేఅశ్వైః ।
అహ్నంకేతుః । బ్రింహ్మదేవానాం । శతచక్రంయోహ్వయః ।
శ్రుక్రందుద్రునై అహ్రయః । హ్లాదికైహ్లాదికావతి । హ్వయా

మృగ్నిం । పరభూతైఃకిం । బర్హిష్ఠిమాదయధ్వం । నారాయా
ప్రానజల్పవః । అత్రకంఠ్యవవ । అసంయతం వ్యంజనాంతరేణాసంయుక్తం
హకారంకంఠ్యం కంఠేభవమామః ప్రాశ్నః ఆచార్యాః । అగ్నిమీ
శేపురోహితం॥

కుమారస్తావహ॥ హకారాన్నణ మవరాన్నాసిక్యమితి । సణమపరం
హకారమధిరుహ్య నాసిక్యంభవతీత్యర్థః । అహ్ంకైతుః । హారావా
న్యైఅశ్వాన్ । బ్రంహ్మదైవానాం॥

స్థానాంతరమప్యాహ ॥ ఉదయస్వరాది సస్థానో హకారవకేషా
మితి । పరస్పరస్యాది భాగెససమాన స్థానఇత్యర్థః । ఆదిగ్రహణం సంధ్య
క్షారార్థం॥ బృహస్పతేర్మూర్ధ్నాహారామి । అత్రకంఠస్థానః । ప
శూన్వాహి । అత్రతాఽస్థానః । దైవహూతేమమహూతమసి
అత్రఽప్యస్థానః । సుద్రదస్యకైతిః । హోత్రవ్యందీక్షితస్యగ్రహః
3౩ । ఉభయత్రచకంఠస్థానః । ఏచామాదిభాగస్య కంఠ్యత్వా
త్ । హృదయాదధిజాయసే । అత్రమూర్ధస్థానః॥

శ్లో॥కణ్ఠ్యావహావిచయశాస్తాలవ్యాఽప్తజాపుపూ ।

స్యూర్హ్యర్థన్యాయుటురపాదన్యాయితులసాః స్మృతాః ॥౧॥

శ్లో॥జిహ్వమూలేతుకుగిప్రోక్తోదవ్యోష్ఠ్యావః స్మృతోబుధైః ।

ఏవతుకంఠ్యతాలవ్యాప్రాబౌకంఠోష్ఠజౌస్మృతౌ ॥౨॥

అశ్చ హశ్చ కంఠౌ వేదితవ్య౯ ॥ కంఠేభవకంఠౌ । ఇచయ
శాస్తాలవ్యాః । ఇశ్చనవర్గశ్చయశ్చశ్చఇచయశాస్తాలవ్యాః । వేదితవ్యాః ।

తాఁలునిభవాస్త్రోలవ్యాః । ఆత్రకుచుటుతుపు ఇతిఉదిచ్చద్యాఃవర్గగ్రహణాః ।
తథాహంచార్యః । అమదిత్యవర్ణస్యచాప్రత్యయఇతి । ఓష్ఠబావుతూ । ఉశ్చ
ఉవర్గశ్చఓష్ఠజావేదితవ్యా । ఓష్ఠజ్ఞాతావోష్ఠజ్ఞా । న్యుష్ఠార్థస్యా ఋటు
రహః । ఋకారశ్చ టవర్గశ్చరశ్చ షశ్చ మూర్ధస్యాః వేదితవ్యాః । మా
ర్దనిభవామూర్ధస్యాః । దన్త్యగ్రతులసాః స్పృతాః । గృకారశ్చతవర్గశ్చలశ్చ
శశ్చదన్త్యాఃవేదితవ్యాః । దన్తేభుభవాదన్త్యాః॥

జిహ్వమూలేతుకుగ్రహ్లాక్షః । కనగ్గోజిహ్వమూలీయో వేదితవ్యః । ద
న్త్యోష్ఠ్యోవఃస్పృతోబుధైః । వకారోదన్త్యోష్ఠ్యోవేదితవ్యః । దన్తేభుభవోష్ఠ
న్త్యః । ఓష్ఠేభవ ఓష్ఠ్యః । దన్త్యశ్చసావోష్ఠ్యశ్చ దన్త్యోష్ఠ్యఃఏవచుకణ్ఠ్యతా
లవ్యా । ఏవిఇత్యసన్ధిరక్షః సుప్రోషశ్చ । ఏకారవికారశ్చ కణ్ఠ్యతాలవ్యా
వేదితవ్యా । కంఠేభవకంఠ్యా । తాఁలునిభవాతాలవ్యా । కంఠ్యా చతౌ
తాలవ్యాచకంఠ్యతాలవ్యా॥ఓఙ్కంఠోష్ఠజ్ఞాస్తృతౌఓఙ్కంఠిపుర్యస్ని
ద్దేశః । ఓకారశ్చఙ్కారశ్చకణ్ఠోష్ఠజ్ఞావేదితవ్యా । కంఠశ్చఓష్ఠాచకంఠో
ష్ఠం । తస్మాజ్ఞాతాకంఠోష్ఠజ్ఞా॥

శ్లో॥ అర్థమాత్రాతుకణ్ఠ్యస్యవికారాకారయోర్భవేత్ ।

ఏకారాకారయోర్మాత్రాతయోర్వివృతసంవృతం ॥ర॥

వికారాకారా ద్విమాత్రా త్విర్మాత్రా తత్రపూర్వార్థమాత్రా కంఠ్య
స్యాకారస్యవేదితవ్యా । కణ్ఠ్యత్యేతత్ । శిష్టాధ్యర్థమాత్రా ప్రథమస్యతాల
వ్యాద్విదీయస్యత్యేష్టా । తథాఏకారాకారాచద్విమాత్రాతత్రపూర్వార్థమా
త్రాకంఠ్యస్యవేదితవ్యాఅపరాతుప్రథమస్యతాలవ్యా । ద్విదీయస్యత్యేష్టా ॥

తయోర్వివృతసంవృతం । తత్రఅర్థమాత్రాయాః వివృతంకంఠవివరం
భవతి । మాత్రాయాస్తుసంవృతం । అతఏవ ఏదోరైచోశ్చ సమాసస్థానకర
ణయోరపిశ్రుతివిశేషఃసిద్ధః । పతంజలిశ్చాహ ॥ సిద్ధమేజఃసంస్థానత్వాదైచో
శ్చోత్తరభూయస్తాదితి । విచోరుత్తరాంశశామశ్శాదిత్యర్థః ॥ శౌనకశ్చా
హ ॥ మాత్రాసంస్కరాదపరే పృథక్కుతీహస్వానుస్వార వ్యతిపంగ పత్యరే
ఇతి ॥ కాత్యాయనశ్చాహ ॥ ఏకారఓకారయోః కంఠ్యా పూర్వ్యా మాత్రా
తాలోష్ఠయోరుత్తరేతి ॥

కృచ్చితైవపత్యతే ॥ అర్థమాత్రాతుకంత్యాస్యాదేకాతైకారయో
ర్భవేత్ । ఓకారాకారయోర్నాత్రేతి ॥ తస్మిన్సాధీయః ॥ శ్రుతి విశేషానా
వత్తేః ॥ సహ్యత్రపాతేవదైత్యోః శ్రుతివిశేషాలఙ్ఘంశక్యతే ఓదాతోశ్చ ॥
కింకారణం ॥ కంత్యాంశస్యతుల్యత్వాత్ ॥ ఐచ్ఛోచ్చతర భూయస్త్యదితి
మహాభాష్యవిరోధాచ్చ ॥

శ్లో॥ సంవృతంమాత్రికంజ్ఞేయం వివృతంతుద్విమాత్రికం ।
ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే అఘోషావివృతాః స్పృ
తాః ॥ ౫ ॥

మాత్రాచాదుబుతోపలక్షితః కాలాంశః కథంజ్ఞాయతే । చాక్షస్తువ
దతేమాత్రామితి వచనాత్ । మాత్రాకారేభవంమాత్రికం । హ్రస్వం ।
తత్సంవృతంభవతి । సంవృతకంతవివరమిత్యేతత్ । అక్షరము ॥ ౫ ॥

వివృతంతుద్విమాత్రికం । ద్వయోర్నాత్రయోర్భవం ద్విమాత్రికం ।
దీర్ఘం । తద్వివృతంభవతి । వివృతకంత వివరమిత్యేతత్ । అక్షరము ॥ ౬ ॥
ఆత్రికంతవివరస్య సంవృతత్వం వివృతత్వంచ తత్రత్యేషు
వక్ష్యేమాపచర్యతే ॥ సంవృతంమాత్రికం వివృతంద్విమాత్రికమితి । తత్ర
సంవృతత్వం కంతవివరస్య సంకోచః ॥ వివృతత్వంవికాశః ॥ ఇతిస్వరా
ణాంసంవృతవివృతేకైకై ॥

అథ వ్యంజనానామచ్యతే ॥ ఘోషావాసంవృతాస్సర్వే । ఘోషా
నామహశః । తేసర్వేసంవృతాఃభవంతి । సంవృతకంతవివరా ఇత్యేతత్ ॥
వాశబ్దః పాదపూరణః ॥ అఘోషావివృతాః స్పృతాః । అఘోషాఃఖరః ।
తేసర్వే వివృతాభవంతి ॥ వివృత కంతవివరా ఇత్యేతత్ ॥ ఏవం సర్వసాం
వర్ణానాం సంవృతవివృతే అభిహితే ॥

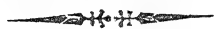
ఇతిభారద్వాజరాఘవేయే శిష్యాభాష్యే

చ తు ర్థః ఖ ం డః.

అ థ ప ం చ మః ఖ ం డః.

శ్లో॥ స్వరాణామూష్మణాంచైవ వివృతంకరణం స్ఫుతం।

తేభ్యోపివివృతావేజౌ తాభ్యామైచాతథైవచ ॥౧॥

స్వరాణామచాం ఊష్మణాం శషసహసాంచ వివృతమేవ కరణం
స్ఫుతంభవతి సత్వస్పృష్ట సేమస్పృష్టే స్వరోష్మణావివృతకరణా ఇత్యర్థః।
తేభ్యోపివివృతావేజౌ । ఏద్రుత్యాహరః ॥ ఏదోతా స్వరోష్మభ్యోపివివృతౌ
భవతః । వివృతతరకరణావిత్యేతత్ । తాభ్యామైచాతథైవచ । విద్రుత్యా
హరః । ఏదౌతా ఏద్రుత్యాహరే వివృతౌ భవతః వివృతతమకరణావిత్యేతత్ ।
చకారఃకిమర్థః । అనుక్తసముచ్చయార్థః । యద్రాసుక్తంతచ్చకారేణసము
చ్చీయతే । కిమ్రాసుక్తం । హ్రస్వస్యావర్ణస్యప్రయోగసంవృతమితి । అహ
ంచైవమాచార్యో వ్యాకరణే ॥ అ అ ఇతి ॥ వివృతస్యసంవృతో భవతీతి
సూత్రార్థః ॥

అన్యోన్యవిరోధ ఇతిచెన్నాశ్రయభేదాత్ ॥ ఇదమత్రవిరుద్ధంభవతి।
కిం । సంవృతంచూరికంజ్ఞేయం ఇతిహ్రస్వానాం సంవృతముక్తం । ఘోష
వాసంవృతాస్సర్వే ఇతిహకారస్యచ సంవృతముక్తం । అత్రపునస్తేషాం
వివృతముక్తం । స్వరాణామూష్మణాంచైవ వివృతమితి ॥ నైషదోషః । ఆశ్ర
యభేదాత్ ॥ ఆశ్రయోహిభిద్యతే । పూర్వత్రాత్రచ । పూర్వత్ర సంవృతవి
వృతే కంఠధర్మః । ఇహపునర్జిహ్వధర్మః । తాల్యాదిమస్థానేషు జిహ్వరూ
పస్య కరణస్య దూరతోపస్థానం వివృతం । సమీపతోపస్థానం సంవృత
మితి నాగేశ్వరః ॥

అథకిన్నామూత్రకరణం । క్రియంతేవర్ణా అనేనేతికరణం । జిహ్వపి ।
తత్కర్మాపి స్మర్మాదిరూపం । కరణంప్రయత్న ఇత్యన్తర్థాంతరమిత్యుపలబ్ధః ।
తానిచాష్టాకరణాని । స్పృష్టం సేమస్పృష్టం చెమత్స్పృష్టం చతుర్థమ
స్పృష్టం । ఈషద్వివృతంవివృతం వివృతతరంచాద్రమంతువివృతతమమితి ॥
తత్రేష ద్వివృతం పతంజలినా యోగవిభాగేన ప్రదర్శితం । ఇద

మస్తే । స్ఫుప్తంకరణం స్వర్ణానాం ఈషత్స్ఫుప్తమంతస్థానాం । వివృతమా
ప్తజాం । ఈషదిత్యేవానువర్తతే । స్వరాణాంచవివృతం ఈషదితి నివృత్త
మితి । ఇమానివాక్యాన్యోదప్రజి శిక్షాయాంభవంతి ॥

కరణద్వయానుపపత్తిః స్వరోష్ఠజామసంభవాత్ ఇతిచెన్న । విక
ల్పాత్ । స్వరాణామూప్తజాంచైవేతివివృతముక్తం ॥ తేషామేవపునరచో
స్ఫుప్తైశ్చితి కరణాంతరం । తదిదంనోప పద్యతే । కింకారణం । అసంభ
వాత్ । సహిద్వాభ్యాం కరణాభ్యామేకోవర్ణశక్యతాచ్చరయితుం ॥ నైష
దోషః ॥ వికల్పాభ్యుపగమాత్ । అస్ఫుప్తాదీనాం వివృతాదీనాంచ వికల్ప
ఏవ । అచోస్ఫుప్తకరణాః వివృతకరణావాభవంతితథాడిష్టాశ్చనేమస్ఫు
ప్తకరణాః వివృతకరణావాభవంతితి ॥

తత్రకింనామస్వరోష్ఠజాంకరణమాచార్యోమన్యతే । వివృతమేవ
కథంజ్ఞాయతే । నాజ్ఞలావితి ప్రతిషేధాత్ । కథంశ్చత్వాజ్ఞాపకంతుల్యా
స్యప్రయత్నం సవర్ణమితి సవర్ణసంజ్ఞావిధీయతే । సాచభిన్నప్రయత్న
యోర్నభవతి । అజ్ఞరాచేద్భిన్నప్రయత్నో । తత్రప్రతిషేధోసర్థకః । పశ్య
తిత్వాచార్యః । అజ్ఞరాసమాసప్రయత్నోవితి । తస్మాదాహ నాజ్ఞలావితి
సవర్ణసంజ్ఞాయాఃప్రతిషేధం । యద్యద్యయంజ్ఞోకః అచోస్ఫుప్తైశ్చత్వాభ్యాం
తరప్రయత్నైస్సుహపతితుంయుక్తః । తదపవాదత్వాత్ । తథాపిసంవృత
వివృతప్రసంగాది హైవపతితః ॥

శ్లో॥ అనుస్వారయమానాంచ నాసికాస్థానముచ్యతే ।

అయోగవాహవిజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః ॥ ౨ ॥

అనుస్వారవికారయమాశ్చత్వారజ్ఞైశ్చైవంచవర్ణాః నాసికాస్థానాభవం
తి । అనుస్వారశ్చయమాశ్చానుస్వారయమాః । తేషాం అనుస్వారయమానాం ।
ప్రాతిపదికాంతనుమ్ విభక్తిభుజేతివికల్పాతోఽత్యంసభవతి । యంయం
యుజం । త్వంకరంజం । వాపదాంతస్యేతి వికల్పాత్ పరసవర్ణాభావేఽ
దాహరణం । పలిక్కిర్నిర్దుష్టతయః । న్నభిన్నాన్సన్ధిభగోయథా ॥
ఽగ్నిమీశే । ఘ్నంతోవృత్తాణి ॥

అత్రకేచిదాచక్షతే । చకారః కిమర్థః । అశుక్త సముచ్చయార్థః ।
 యదత్రానుక్తంతదనేనచకారేణసముచ్చీయతే । కిమత్రానుక్తంపంచమాః ।
 తేషాంచనాసికాస్థానంసిద్ధంభవతి । ఇమజణసమితి । అసావర్ణ్యప్రసంగఇతి
 చెన్నబాహ్యత్వాత్ । యదిపంచమానామసినాసికాస్థానంభవేత్ । కజయోస్త
 ద్విసావర్ణ్యంప్రసజేత్ । కింకారణం ॥ అతుల్యస్థానత్వాత్ । ఏవంసత్యతుల్య
 స్థానాహికజౌభవతః । జిహ్వమూలస్థానః కకారః । నాసికాస్థానశ్చుదకా
 రఇతి ॥ నైషదోషః ॥ బాహ్యత్వాత్ । నాసికాహి ఆస్యాద్భుహిర్భవతి ।
 సత్వంతః । సవర్ణసంజ్ఞాచాస్యేతుల్యదేశ ప్రయత్నం సవర్ణమితి విధీయతే ।
 ఆస్యేచేహతుల్యదేశౌభవతః । కస్తుల్యదేశః । జిహ్వమూలంనామఇతి ॥

ఆహచైవం శౌనకః । నాసిక్యాన్నాసిక్యయ మానుస్వారా నితిస్థా
 నాన్యత్రయమౌపదేశఇతి । అత్రనాసిక్యాః పంచమవర్ణాఇత్యవటః । యది
 పునరేషానాసిక్యత్వంసస్మాత్ । తద్విస్వరాదిపదానునాసిక్యమేవస్మాత్ ।
 తత్రఉచ్చారణవిరోధః । కఃపునర్నాసిక్యత్వాను నాసిక్యయో ర్విశేషః ।
 నాసికాయాంభవానాసిక్యాః । యథానుస్వారయమాః । అథనాసికామథా
 నుగతాఃఅనునాసికాః । యథా । ఆహునాసికశ్చందసి । పర్షదైనైగభీర
 ఆ । ఇతి ॥ నహ్యయంనాసికాస్థానః । కంఠ్యత్వా దకారస్య । అను నాసి
 క్యంచ అనుప్రదానమేవ । వక్ష్యతిచా చార్యః । అనుప్రదాన ప్రకరణే ॥
 అమోనునాసి కానప్రవితి । తస్మాద్విజ్ఞాయతే । అన్యేనునాసిక్యాః అన్యే
 నునాసికాఇతి ॥

అయోగవాహివిజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః । అనుస్వారవిసర్జనీ
 యజిహ్వమూలీయో పద్మానీయయమా అయోగవాహ సంజ్ఞాఃకాత్యాయనే
 నోక్తాః । ప్రాగేవప్రదర్శితాః । తత్రఅనుస్వారయమానాం నాసికాస్థానం
 పూర్వాధేనోక్తం అనుస్వారయమానాంచ నాసికాస్థానముచ్యతేఇతి । ఇహ
 పునస్తేభ్యోన్యేగృహ్యంతే । విసర్జనీయజిహ్వమూలీయోపద్మానీయాః । ఆశ్రయ
 స్థానభాగినోభవంతి । తత్రయస్యా ౨ యోగవాహస్యయ ఆశ్రయఃస్వరో
 వ్యంజనంవాసతస్య స్థానంభవతేఇత్యర్థః ॥ ఆశ్రయస్యస్థాన మాశ్రయస్థానం ।
 తద్భజంతఇత్యాశ్రయస్థానభాగినః ॥

తతః సేనాజయత్యాకమింద్రః । ఇంద్ర ఇతివిసర్జనీయస్య
 కంఠః । శుచిర్విప్రశ్మచిగ్గతవిః ॥ కవిరివిసర్జనీయస్యతాః । అస్త
 భ్యందత్తాం పరుణశ్చమన్యః । మన్యూరితి విర్జనీయస్యోష్ఠే । పూర్వ-
 స్యానుస్వార విసర్జనీయా వితిపూర్వా శ్రయోత్ర విసర్జనీయోద్రప్తస్యః ।
 అగ్నిర్మూర్ధాదివర్ణకమత్పతిగపృథివ్యాఅయం । అత్రచివ ఇతి జిహ్వ
 మూలీయస్య జిహ్వమూలంస్థానం । పతిరిత్సృపద్మానీయస్యోష్ఠే । గిగ్గిషా
 చాపిపరాశ్రితా విత్యేతాపరాశ్రితోద్రప్తవ్యో ॥

కథమమాయోగవాహనామ । యదయుక్తాస్సంతోషహంతి అను
 పదిష్టాశ్చక్రాయంతఇతివతంజలిః । అయుక్తాస్సంతోషహంతీతివిగ్రహః ।
 అనుపదిష్టాశ్చక్రాయంతఇతి తదర్థః । ఉపటస్తాహ యజాః పార్షదే ।
 అకారయోగేన పహంత్యాత్మలాభం ప్రాప్నువంతీత్యయోగవాహాఇతి ।
 తన్నసాధీయః । అన్యేషామసంభవాత్ । నహిసర్వేషామయోగవాహనా
 మకారయోగస్సంభవతి । అహింసంతీః ॥ పతిఃగిపృథివ్యాః । శుచిర్గ
 తవిః । అగ్నిర్మూలే । ఇత్యాది దర్శనాత్ ॥

శ్లో॥ అలాబువీణానిర్ఘోషో దంతమూల్యఃస్వరానను ।

అనుస్వారస్తుకర్తవ్యో నిత్యంక్రవఃశవసేషుచ ॥౩॥

తుశబ్దోనాసికాస్థానవ్యావృత్త్యర్థః । క్రవఃహకార కేళయోః
 శవసేషుచపరేషుస్వరాననుగతః యోనుస్వారశ్రూయతే । సతునిత్యందం
 తమూల్యగీతర్తవ్యః । నతునాసిక్యః । దంతానాం మూలం దంతమూలం ।
 దంతమూలేభవోదంతమూల్యః । అలాబువీణానిర్ఘోషశ్చ । అలాబువీణాయా
 ఇవనిర్ఘోషోమన్యప్రలాబువీణానిర్ఘోషః । స్వరానన్నిత్యరూపావచేశః ।
 నిత్యమితికిం । నాసికోమాధూత్ । అంహప్రస్పృతిః । సంతరాజంతమ

ధ్వరాణాం । అంశుర్యవేనవిశే । యత్సంపింశంత్యోషధిం ।
ప్రాంసశ్శుచిషత్ ॥

అత్రాహశాసకః । ప్రాస్వామర్థస్వరథక్త్యాసమాప్తామనుస్వారస్వా
పధామాచురేకే । అనుస్వారంతా వత్తైవాధికంచ ప్రాస్వోపధంధీర్ఘపూ
ర్వంతదూశం । ప్రాస్వాంఅనుస్వారస్వోపధాంతర్థస్వరథక్త్యాఅసమాప్తాం
పాదమాత్రయావా అర్థమాత్రయావాన్యూనామాచురేకే ఆచార్యాః ।
అనుస్వారంచ ప్రాస్వోపధంతావతాకారే నాధికం । త్వంప్రాత్యత్ ।
త్వంరాజేంద్ర । త్వంశతక్రతో ॥

త్వంపాత్ । త్వంసోమతనూకృద్భ్యః । దీర్ఘపూర్వంత
దూశం । దీర్ఘపూర్వం అనుస్వారంతయా అర్థస్వరథక్త్యాన్యూనామాచుః ।
దీర్ఘవోపధా భూతంతావ తాకారే నాధికం । త్వంరాజానం ॥
త్వాంప్రాత్యద్రంద్రార్ణసాతౌ । తాంసుతక్షీతిమితి॥

శ్లో॥ అనుస్వారేవివృత్యాంశు విరామేచాక్షరద్వయే ।

ద్విరోష్ఠాతువిగృహ్ణీయాద్యత్రోకారవకారయోః ॥౪॥

అక్షరాదిస్వరాః । ఉభయేత్వక్షరాణీతిశాసకః । తానిచసామర్థ్యా
వృష్ట్యా న్యేవగృహ్యంతే । ఉ-ఉ-ఉ౩. ఓ-ఓ౩. ఔ-ఔ౩-ఇతి । అన్యై
షామక్షరాణామౌష్ఠ్యాపారాభావాత్ । తెషామక్షరద్వయే ఏకత్రోచాన్య
ర్యమాణేఓషాపుత్తరాధరౌద్వాశపిద్విః ద్వివారం విగృహ్ణీయాత్ । శ్యసేన్
త్ । పూర్వస్తిన్నక్షరేద్వాపప్యోషాన కృద్విగృహ్యపునరుత్తరస్తిన్విశీయం
విగృహ్ణీయాత్ । కిమవిశేషేణ ॥ నేత్యామా । అనుస్వారే వివృత్యాం వి
రామేచేతినిరుత్తేషాశత్సు । క్వ । తయోరేవాక్షరయోర్నద్యే । తత్రోదా

హరణం || అనుస్వారేయథా | విష్ణుంస్తామానః | వసుంనుస్తూం
సహసః | విప్రుత్రాయథా | ప్థవిరస్యబ్రాహ్మణా ఉపస్థేయామః |
గోఽప్తశాఘ్నుణే | విరామేయథా | మదుఘామి వగోదుహే |
అత్రావగ్రహేఉదాహరణ మన్యత్రాసంభవాత్ | గో-దుహే ||

సకేవల మక్షరద్వయే ద్విరోష్ఠావిగృహ్ణీయాత్ | కింతర్హి | యత్ర
కారవకారయోః | అత్రచకారో లుప్తా ద్రప్తవ్యః పుత్రవత్ | యత్ర
చాకారవకారయోర్మౌగః తత్రాపిద్విరోష్ఠావిగృహ్ణీయాత్ | ప్రతిదధౌ
వరూథం | శూరసాతౌవవందిరే ||

కిమత్రానుస్వారవివృత్తి విరామాణామన్యతమ మపిసలక్ష్యతే | ఆ
సంభవాత్ | అనుస్వారస్తావన్నసంభవతి | రేఫోష్టమతద్విధానాత్ |
రేఫే ఉష్టమచానుస్వారో విధీయతేపార్షదేషు | సతువకారే | సనుచా
యమస్మి | సంప్రతస్సరంశశ్శయానాగ్రితి | నాసావనుస్వారః | కింతర్హి
అనునాసికోవకారః | అంతస్థానురేఫవర్జం పరానుతాంతాంపదా దివ్యను
నాసికాంతు | ఇతినిత్యంపరసంప్రదిధానాత్ ||

అనాకారోపధత్వాచ్చ | భవతువాత్రానుస్వారః | యత్రక్వచసవే
దేలోకేవా || వాపదాంతస్యేతి పరసంప్రదికల్పాత్ | తథాప్యసావకారే
ణానుసహితః ||

తథావివృత్తిశ్చసంభవతి | స్వరయోరన్తరస్యైవవివృత్తిత్వాత్ |
సన్యత్రాకారవకారా ఉభావపిస్వరా | తథావిరామశ్చసంభవతి | ఆ
వగ్రహేష్టాకారాన్తస్యాభావాత్ | సనుచాయమస్తిగోవాతావతి | సత్యం
సచాసౌవైదికః ప్రయోగః | అథయదిరాకికేపిప్రయోగ ద్విరోష్ఠావిజిఘ్న
క్షసే | తత్రాయుష్టాస్ప్రయతతాం | పదపాఠంకరవాణీతి | సన్యస్త్యేవ
పదపాఠః | యదర్థం బుభుత్సమానైర్బాలైరిపదచ్ఛేదగి క్రియత ఇతి |

చాళం । తత్రావగ్రహభావాత్ సహివైదికప్వితాకేషు పదేష్యవగ్రహ్య
తే । యథా ॥ ౧౦ - దుహేతి ॥ యేనవిరామస్సంభవేత్ ॥

అథమస్య సకమేతేనావగ్రహేణ । యోనావాచార్యైర సుపాత్రైః
సహ్యయంవిరామఃపాదీయతాం । యోనావాచార్యహేనావగ్రహేచ ।
పదపాతైపిస్థోఽనతి । యోనావారసావన్తిరే । ఇతిచేన్న । సిద్ధ
త్వాత్ । పదపాతైపదాన్తరంద్విమాత్రం । యథాహమమరః । ఋగ్వీ
రామః పదవిరామో విశ్వత్తివిరామః సమాసపదవిన్యత్తి విరామః స్త్రీమా
న్ద్రోద్విమాత్రపీకమాత్రోర్థ మాత్రైత్యసూత్రాచ్యైశ్చేతి । తత్రాన్తరేణవచ
సంస్యకోఽప్యవిగ్రహణంసిద్ధిం । ఏవమసంభవాన్నాల్ల మనుస్వారాదయోనిమ
త్తీభవతుం । తస్మాత్సంహితాయా ముదాహరణం ॥

అథేవాకథంభవితవ్యం । యత్రస్థానభూయస్త్యం । ఇదమాచార్యశాస
కః ॥ కంఠ్యోకారః ప్రథమవంచమాచ । ద్వావృష్ణణాం ॥ ౧ ॥ కేచిదేతావు
రస్యా ॥ ౨ ॥ ఋకారల్కారా వధవృష్ణణాస్తాజిహ్వయూలీయాః ప్రథమశ్చన
న్త ॥ ౩ ॥ తాలవ్యావేకారచకారవర్ణావికాతై కారాయకారశ్చకారః ॥ ౪ ॥
హార్థశ్చావకారటకారవర్ణా ॥ ౫ ॥ దంతములీయస్తుతకారవర్ణః । సకారరే
చితకారాశ్చ ॥ ౬ ॥ రేఫంవర్ణ్యమేకే ॥ ౭ ॥ శిష్యమ్యసపాద్యః ॥ ౮ ॥ నాసిక్యా
న్నాసిక్యయమానుస్వారా ॥ ౯ ॥ ఇతిస్థానాస్యత్రయమేవదేశః ॥ ౧౦ ॥ ఇతి ॥

కాల్యాయసస్తావ ॥ ఋగ్గోకాజిహ్వయూలే ॥ ౧ ॥ ఇచశయాస్తా
వా ॥ ౨ ॥ షట్రూమార్ధని ॥ ౩ ॥ రోదంతములే ॥ ౪ ॥ గృహసతాదంతే ॥ ౫ ॥ కువోల్ల
పాటమై ॥ ౬ ॥ అహవిసర్జనీయాః కంఠే ॥ ౭ ॥ సవర్ణసచ్చ ॥ ౮ ॥ ఏకారాకార
యోః కంఠ్యాపూర్వారూత్రా తాల్యోష్ఠయోరుత్తరా ॥ ౯ ॥ యమానుస్వార
నాసిక్యానాంనాసికే ॥ ఇతి ॥

బోదప్రజస్తావ ॥ అమహవిసర్జనీయానాంకంఠః ॥ ౧ ॥ ఇచయకా
చాంతాలు ॥ ౨ ॥ ఋతురపాణాంమూర్ధా ॥ ౩ ॥ గృతులసానాందంతాః ॥ ౪ ॥
కపూపద్మానీయా నామోషే ॥ ౫ ॥ ఇమజణనానాంనాసికాచ ॥ ౬ ॥ ఏదైత్యో
కంతాలు ॥ ౭ ॥ ఓదైత్యోఃకంతోష్ఠం ॥ ౮ ॥ వకారస్యదంతోష్ఠం ॥ ౯ ॥ ఇతి

అత్రైకైకస్యఖలువర్ణస్య స్థానభూయస్త్యద్వైత్యతే ॥ ఏ ఋకారశ
జిహ్వమూలమితిశౌనకకాత్యాయనాహహతుః ॥ మూర్ధత్యన్యేఽగ్రకారస్య
జిహ్వమూలమితిశౌనకః । దంతమూలమిత్యన్యేఽపికారస్యతాలుమత్రమితి
శౌనకః । కంఠతాల్విత్యన్యేఽఓకారస్యాప్తమత్రమితిశౌనకః । కంఠోష్ఠమిత్య
న్యేఽకవర్ణస్య కంఠశ్చత్యద్వైత్యజిహ్వమూలమిత్యన్యే । రెఫస్యదంతమూ
లమితిశౌనకకాత్యాయనా మూర్ధత్యన్యే । వర్తస్యమిత్యపరే । వకారస్యా
ప్తమితిశౌనకకాత్యాయనా । దంతోష్ఠమిత్యన్యే । హకారస్యకంఠశ్చత్యైక
ఉరశ్చత్యన్యే ॥

స్థానభూయస్త్యైతత్ప్రోపసంహారః । విరోధాత్ ॥ యత్రైకస్థైక
వక్ష్యేబహూనిస్థానాని ఉపదిశ్యంతేతానితత్త్రైవోపసంహారవ్యానిక్యయాం
శాఖాం ప్రతితత్పార్షదంప్రవృత్తం పార్షదంహిప్రాతిశాఖ్యం ॥ ప్రతిశాఖం
భవంప్రాతిశాఖ్యం ॥ కింకారణం । తత్త్రైవోపసంహారః । విరోధాత్
సహ్యైకంవర్ణం యుగపదనేకేషు స్థానేషుచ్చరయితుంశక్యతే ॥

వర్ణానాంకరణాన్య హకాత్యాయనః । ముఖనాసికాకరణానునా
సికః । దంత్యాజిహ్వగ్రకరణాః । మూర్ధన్యాః ప్రతివేష్ట్యగ్రం । తాలుస్థా
మధ్యేన ॥ సమానస్థానకరణా నాసిక్యోష్ఠ్యాః । వోదన్త్యాః । నాసామూ
లేనయమాః । జిహ్వమూలీయానుస్వారా హనుమూలేన । కంఠ్యామధ్యేన
ఇతి ॥

శ్లో॥ వ్యాఘ్రీయథాహరేత్సుత్రాదంష్ట్రాభ్యాంనచపీడయేత్ ।
భీతాపతనభేదాభ్యాం తద్వద్వర్ణాప్రయోజయేత్ ॥ ౫ ॥

క్వపతివ్యతికవాభేత్యైతదితి పతనభేదాభ్యాం భీతాభ్యతీపతి । ఖేతః
క్ర ఇతి వర్తమానే కర్తరిక్తః ॥ వ్యాఘ్రీశార్దులీ అశిథిలేనానర్థేన చాన్యేన
యథా పుత్రానేకకళః నిపుణతరంహరేత్ ॥ దేశాద్దేశాంతరంప్రాపయేన్న
చదంష్ట్రాభ్యాం పీడయేన్నచపాఠయేత్ । తద్వత్ ॥ తేనతుల్యం వర్ణాన్రస

యోజయేత్ ॥ శిటావిదితిశేషః ! హృదయదేశా దేక్షకంపర్ణం స్థానకరణా
భ్యాంబహిః ప్రకాశయేదిత్యేతత్ ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిటాభాష్యే

పం చ మః ఖం డః.

అ థ ష ష్టః ఖం డః.

ఏవం చతుర్థపంచమయోః ఖండయోః స్థానతోవిభాగ ఉక్తః । అథష
ష్ఠే రంగస్వర ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ యథాసౌరాష్ట్రీకానారీ తక్రకాంత్యభిభాషతే ।

ఏవంరజ్జాఃప్రయోక్తవ్యాగ్భేలరాగవభేదయా ॥౧॥

యథా సౌరాష్ట్రీకా సురాష్ట్రీ దేశ భవానారీ అభీరివిచక్రిషమాణా
శిరసితక్రధానీనిధాయక్రేత్యాన్ అభిముఖీకర్తుం భాషతే । కిమితి । తక్ర
ఇతి ॥ ఏవం ముఖనాసికసరజ్గా అనునాసికాః స్వరాగ్ ప్రయోక్తవ్యాః ।
రక్తసంజ్ఞోఽనునాసిక ఇతిశౌనకః । ముఖనాసికావచనోనునాసిక ఇత్యా
చార్యశ్చ । తత్రేదంనిదర్శనం । భేలరాగవభేదయేతి । ఋక్సాదోయం ।
అత్రేలరాగ ఇవఇతిస్థితే దీర్ఘదటినమాన పాద ఇతినకారస్వరత్వం । త
త్రసతి అత్రానునాసికః పూర్వస్వతువేత్వనునాసికః । భోభగో ఇతి రోర్య
కారః । లోపశ్చాకల్యస్యేతి తస్యలోపశ్చ । అరొఇవేతి । శౌనకశ్చాహః ।
సకారస్వలోపరథోష్టభావే పూర్వస్తత్థానాదను నాసికఃస్వరఇతి ॥

శ్లో॥ రజ్జవర్ణాప్రయుంజీరకా నొగ్రసేత్పూర్వమక్షరం ।

దీర్ఘస్వరప్రయుంజీయాత్ పశ్చాన్నాసిక్యమాచరేత్ ॥౨॥

యదారజ్జవర్ణాస్ప్రియుంజీరకా ప్రయుంజీయాత్ । బహువచనమార్థం ।
తదాపూర్వమక్షరం రజ్జభావాత్పాగవస్థితం స్వరంనొగ్రసేత్ । రజ్జభావేన

తిరోదధ్యాత్ । కథంతస్త్రి । దీర్ఘస్వరంద్యమాత్రప్రయుంజీయాత్ ।
 ధ్వస్య పశ్చాత్కించినాసిక్య మాచరేత్ కుర్యాత్ ॥

॥ హృదయైచైకమాత్రస్తు అర్థమాత్రస్తుమూర్ధని ।

నాసికాయాంతథార్ధంచరజ్ఞస్యైవంద్యమాత్రతా ॥౩॥

౦ర్థమితి । అర్థమాత్రఇత్యర్థః । హృదయంనామమాంసమయంపుండ
 రతాదథోవలంబితే । తత్రచరతావాయునా ఏకమాత్రో రజ్ఞస్యాం
 యతస్యః । మూర్ధస్యర్థమాత్రః । నాసికాయా మర్థమాత్రః । ఏవంర
 తాత్రోభవతి ॥

॥ హృదయాదుతక్రేతిష్ఠనాగ్రస్యేనసమనుస్వరత్ ।

మూర్ధవంచద్యమాత్రంచజఘన్వాఇతినిదర్శనం ॥ ౪ ॥

దయం వ్యాఖ్యాతం । తస్మాదుపరిస్థానమత్యుచః । తత్రతిష్ఠ న్వా
 గ్రస్యేనసమనుస్వరత్ ఘంటానాదేన సమమనుభవనత్ రజ్ఞవర్ణాత్
 జీయాత్ ॥ కథం । మూర్ధవంచ ద్యమాత్రంచ । క్రియావిశేషణం ఇ
 యస్యయం । మృద్వేన మూర్ధవం । ద్వేమాత్రే యస్మిన్కర్తృణి తత్ ద్యమా
 మాత్రావిభాగః పురస్తాదుక్తవీచ । తత్రేదంని దర్శనం । జఘన్వా
 జఘన్వా ఇంద్రమిత్రేయా

॥ మధ్యేతుకంపయేత్కంపము భాషార్శ్వావసమాభవేత్ ।

సరజ్ఞంకంపయేత్కంపంరథీ వేతినిదర్శనం ॥ ౫ ॥

౦త్తపరః స్వరితపరోవాస్వరితగ్గికంప ఇత్యుక్తగ్గిపార్షదేమ । తంకం
 గ్గికంపయేత్ । సతుపరతః పూర్వలోవా । కంపనమత్రో దాత్తాను
 యః స్వరితభాగయోః సంధానంభవతి । ఉభౌచతస్యపార్శ్వావసూ
 భాగాసమాకాల తస్మానతశ్చతుశ్చాభవేత్భావయేత్ । అంతరా
 గ్రత్రభవతిః । యథా । రథానాంనయే ౨రాః ॥

తథా : సఃశ్రోత్రియః రజ్జభూతమపి కంపంకంపయేత్ । క్వమధ్యవప ॥
 కమర్థమిదం । కంపరజ్జయోస్సుమావేశార్థం । తత్రేదంనిదర్శనం । రథీవేతి ।
 రథీవకశ్చయాశ్వా అభిక్షేపన్నా విర్భూతాః కృణుతేప్రహ్వ ॥
 అహ ॥ అత్రవర్హ్య అహత్యుదాహరణం । అత్రకంపనిమిత్తమాహశాసకః ।
 జాత్యోభినిహితశ్చైవతైప్రప్రజ్జిప్త ఏవచ ॥ ఏతేస్సారాఃప్రకంపంతే య
 త్రోచ్చస్వరితోదయాః ॥ ఇతి ॥

అపరఆహ । యథారథీవేత్యత్రనుధ్యఉదాత్తః । ఉభయతశ్చానుదాత్తౌ భ
 వతః । ఏవంశుద్ధకంపఃరంగకంపశ్చ మధ్యఉదాత్తఃస్యాత్ । ఉభయతశ్చా
 నుదాత్తః । యథా । త్రిష్యోయథా . ప్రహ్వ ॥ అహ ॥ అత్రైత
 శ్లోకాభవంతి । దీర్ఘకాతై ప్రజాత్యోచప్రజ్జిప్తభినిహితౌతథాష్టచతుర్నాత్రా
 కాలపంతోను దాత్తోదాత్తనీచకాః । సార్థద్విమాత్రకాలాప్తాభాగ ఆవ్యోను
 దాత్తకః । మాత్రకాలోమధ్య ఉచ్చోనీహంత్యసార్థమాత్రికఇతి । ఏవం
 చాయంకంపస్తాన్యైత్తాభవతి ॥ ఉక్తమేవోదాహరణం ॥

క్వవిదస్యాపపాదోపివశ్యతే ॥ పూర్వంయత్రాభినిహితాదుదాత్తంసృశ్య
 తేపదం । తత్రనీచోచ్చనీచాత్తాకంపఃకార్యోనసర్వథేతి ॥ రథానాంనయే
 ॥ ౨౦ ॥ అత్రనైత్యుదాత్తం । ఉదాత్తంపదమితికిం । యథాద్రివో ॥ ౨
 ౧ ॥ అత్రనీచోచ్చాత్తకవీవకంపః । నతుపూర్వవత్త్యైత్తా । ఇతిదీర్ఘకం
 పశ్య । అథప్రహ్వశ్య । సార్థద్విమాత్రకాలాప్తాజాత్యతై ప్రావదీర్ఘకా ।
 మాత్రాద్యయంపూర్వ భాగేస్యాత్పృథగ్దర్శమాత్రికం ॥ క్వంపౌశ్వాః ॥
 వ్యంగ్యఇంద్ర ॥ ఇతి ॥

శ్లో॥ ఏవంరజ్జాఃప్రయోక్తవ్యా నావ్యక్తానచపీడితాః ।

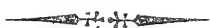
సమ్యగ్వర్ణప్రయోగేణ బ్రహ్మలోకేమహీయతే ॥ ౨౧ ॥

ఏవం యథా వ్యాఖ్యాతం రంగాః రంగస్వరాః ప్రయోక్తవ్యాః | కథం |
నావ్యక్తాః | ప్రయత్నైశ్చైత్యేనావిస్మయః ప్రయోక్తవ్యాః | వీడితాః |
ప్రయత్నపారుష్యేణ బాధితాశ్చ నప్రయోక్తవ్యాః | అతః కిమిత్యాహ ||
సమ్యగిత్యాది : సమ్యగ్యథాశాస్త్రం వర్ణానాం రంగాణాం అన్యేషాం చ ప్ర
యోగేణాచారజేన బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మణో వేదవేద్యస్య లోకమహీయతే | పూ
జాం ప్రాప్నోతి | మహిష్ పూజాయాం | ఆహవై వంపతంజలిః | ఏకః శబ్దః
సమ్యగ్జాతః సుప్తయ్యుక్తః శాస్త్రాన్వితః స్వర్గైలోక కామధుగ్భవతీతి ||

ఇతి భారద్వాజ రాఘవీయే శిక్షాభాష్యే

ష స్తః ఖ ం డః.

అ థ స ప్ర మః ఖ ం డః.

ఏవం యస్థ ఖం డే రంగస్వరఉక్తః | అథ సప్తమేవర్గ ప్రయోగే గుణదోషా
ఉచ్యంతే ||

శ్లో || గీతీశీఘ్రీశిరఃకంపీ తథాలిఖితపాఠకః |

అనర్థజ్ఞోల్బకం తత్పదజేతే పాఠకాధమాః || ౧ ||

గీతమస్యాస్తీతి గీతీ | సామః ద్వాఘ్రియతా | శీఘ్రముచ్చారణ మస్యాస్తీ
తి శీఘ్రీ | అతిపైశ్చ వత్సరమాణః | శిరఃకంపీ | స్వప్రయోగ నై పుణ్యఖ్యా
పనాయ శిరఃకంపనశీలః | నతు శిష్యబుద్ధి వ్యుత్పాదనాయ | లిఖితపాఠకః |
లిఖిత మేవ దృష్టవ్యయః పఠతి సక్పదవ్యసనాక్తం సలిఖితపాఠకః | అనర్థజ్ఞః |
శుకవత్ప్రయుజ్యమాన పదార్థానభిజ్ఞః | అల్పకంఠః | పిపాసువద్గర్గదితకంఠశ్చ
త్యైతేషట్యుతకాః అధ్యతారః అధమాశ్శిష్టగర్హితాభవన్తి | పాఠకాధమా ఇతి
సద్ధిరార్హః ||

శ్లో || మాధుర్యమక్షరవ్యక్తిః పదచ్ఛేదస్తునుస్వరః |

ధైర్యం లయసమర్థంచ పదజేతే పాఠకాగుణః || ౨ ||

మంద్రమధ్యమతారాఖ్యాః వర్ణప్రకృతిభూతాః స్వరాస్త్రయః | తత్త్రైక స్తిక్

స్వరవర్ణానాం ప్రయోగో మాధుర్యం । అక్షరవ్యక్తిః అక్షరాణాం విభాగః । ఆ
త్ర అక్షరశబ్దోఽప్యంజనవిశిష్టస్వరవచనః । ఆశ్రావయేతి చతురక్షర మితి దర్శ
నాత్ । పదచ్ఛేదః పదానాం విభాగః । సుప్తిజన్తంపదం । ధైర్యం సదస్సుని
భీకృత్యం । లయః । వర్ణానాం తుల్యాస్తరతా । ఏతేషాం లక్షణానాం గుణాః ।
వృత్త్యర్థప్రథమాపాఠకా ఇతి । లయేన సమర్థం లయసమర్థమితి ధైర్యవిశేషణం ।
ఏవముక్తా ఉచ్చారయితుర్ధణదోషాః । ఆఘోచ్చారణ క్రియా యా ఉచ్చయై-

శ్లో॥ శంకితం భీతముద్భృష్ట మవ్యక్త మనునాసికం ।

కాకస్వరం శిరసి గతంతథాస్థానవివర్జితం ॥౩॥

శ్లో॥ ఉపాంశుదవ్యం త్వరితం నిరస్తం విలంబితం గద్గదితం
ప్రగీతం । నిష్పీడితం గ్రస్తపదాక్షరంచ వదేన్న దీనం నతు
సానునాస్యం ॥౪॥

శంకితాదీన్యష్టాదశక్రియా విశేషణా నిర్దిష్టియావై । శంకితం బ్రహ్మజ్ఞాన
మిత్యాదిమయకారోవాజకారోవేతి సందిగ్ధం । భీతం భయేనకంపితం । ఉన్మి
ష్టం ఉన్మేచ్ఛన్మిన్మియుక్తం । అవ్యక్తం అవిభక్తాక్షరం । అనునాసికం నాసికామ
నుగతం । కాకస్వరం ధ్వాంక్ష వాః తవద్విర్లుంకటుతరంచా । శిరసి గతం మం
జూకరణితవత్ మూర్ధన్యం । ఆత్ర అక్షరాధిక్యమార్ద్రం । తథేతి సముచ్చయార్థం ।
శిరసి గతంచేత్యేతత్ । స్థానవివర్జితం విభ్రష్టస్వస్థానం । ఉపాంశుసన్నికృష్ట
స్యాపి పురుషస్య దుశ్శ్రవం । దవ్యం వర్జితమివ దశనైః పీడితం । త్వరితం ద్రుతం ।
నిరస్తం నిస్వరం । విలంబితం వర్ణాంతరసంభిన్నం । విస్త్రస్తం అధికాంతరాళం ।
గద్గదితం సంభ్రాంతస్వరం । ప్రగీతం సామవద్రాః సితం । నిష్పీడితం ప్రయత్న
పాటుష్యేణ బాధితం । గ్రస్తపదాక్షరం పదంచాక్షరంచ పదాక్షరం । గ్రస్తం
పదాక్షరం యస్మిన్ కర్తవ్యతత్ గ్రస్తపదాక్షరం । తిరోహిత పదంతి రోహి
తాక్షరంచ । దీనం తీణస్వరం ఏవం భూతం స వదేత్ నోచ్చారయేత్ । తత్ర స
తినిమిత్తైర్ద్రుతవిలంబితశిరోగతాదీనివదేత్ । సానునాస్యం తు సకదా బిదపివ
దేత్ ।

కింతుస్మి త్తం । యత్ర సతీ ద్రుత విలంబిత శిరోగతా దీనివదేత్ । అభ్యాసా
ర్థద్రుతాంస్పృతిం ప్రయోగాగ్ధేతుమధ్యమాం । శిష్యాణామపదేశాగ్ధే కుర్యా
ద్వృత్తిం విలంబితా మిత్యభ్యాసోద్రుతస్య నిమిత్తం । విలంబితముపదేశస్య ।
తారంతువిద్యాత్సవనం తృతీయం శిరోగతంతచ్చ సాప్రయోజ్యమితి తృతీయ
సవనం శిరోగతస్య । ఆజోసు నాసికశ్చందసీతి ఛందోసు నాసికస్య ॥

యాన్ప్రాచీనమాగ్రయణాద్ధిహస్తస్త్రీ యాత్తానుప్రాగంశు
గృహ్ణీయాదితి గ్రహగ్రహణముపాంశుప్రయోగస్య ॥

అన్యైచదోషః పతంజలీనానుక్రాంతాః । సంవృతః కలాధాతవీణీకృతో
బూకృతోఽర్థకోగ్రస్తో నిరస్తః ప్రగీతః ఉపగీతః క్షిణ్ణోరోమశ ఇతి । అ
పర ఆపా । గ్రస్తం నిరస్తమ విలంబితం నిర్వృతమంబూకృతం ధాతమథోపకంపితం
సందప్తమేణీకృతమథాకంకృతం విక్రీడ్తమేతా స్వరదోషభావనా ఇతి ॥

అత్రైతేయటః । ఏకారాదీనాం సంవృతత్వందోషః । నత్వకారస్య । తస్య
సంవృతగుణత్వాత్ । తత్ర సంగధృక్షరైషు వివృతతమేషూచ్చార్యమాణేషు సం
వృతత్వందోషః । కలఃస్థానా న్తరనిష్పన్నః కాకలీత్యేన ప్రసిద్ధః । ధాతః శ్వా
సభూయిష్టతయా హ్రస్వోపి దీర్ఘ ఇవ లక్ష్యతే । ఏణీకృతోఽవిశిష్టః కిమయ మో
కారః అథోకార ఇతి యత్ర సందేహః । అంబూకృతః యోవ్యక్తోపి అంతర్ముఖ
ఇవ త్రూయతే । అర్థకః దీర్ఘోపి హ్రస్వ ఇవ । గ్రస్తో జిహ్వమారోగ్యహీతః ।
అవ్యక్త ఇత్యపరే । నిరస్తో నిష్ఠురః । ప్రగీతస్సామవ దుచ్చారితః । ఉపగీతః ।
సమీపవర్ణాన్తరగీత్యానురక్తః । క్షిణ్ణోకంపమాన ఇవ । రోమశః గంభీరః । అ
విలంబితో వర్ణాన్తరాన్ సంభిన్నః । నిర్వృతో రూక్షః । సందప్తో వర్ణత ఇవ । విక్
ర్యోవర్ణాన్తరప్రస్థతః । ఏకోపి అనేక నిర్భాసీత్యపరే । స్వరదోషభావనా ఇతి
స్వరదోషగోత్రాణి అనన్తాహిదోషా అశక్తిప్రమాదాదికృతా ఇతి ॥

శౌనకశ్చాపా । నదోషాణాం స్వరసంయోగ బానామస్తోకమ్యస్సంఖ్య
యానేతరేషామితి । ఇతరేషాం వ్యంజన సంయోగ బానాంచెత్యర్థః । ఇతిదోష
ఉక్తాః । అథ నుణాః ॥

శ్లో॥ ప్రాతఃపఠేన్నిత్యముర స్థితేనస్వరేణశార్దూలరులోపమేన ।
 మధ్యందినైకంతగతేనచైవచక్రాహ్వసంకూజితసన్నిభేన ॥
 తారంతువిద్యాత్సవనంత్పతీయం శిరోగతంతచ్చసదాప్ర
 యోజ్యం । మయూరహంసాన్యభృత స్వరాణాం తుల్యేన
 నాదేనశిరస్థితేన ॥ ౬ ॥

ప్రాతఃపఠేన్నిత్యమురస్థితేన స్వరేణశార్దూలరులోపమేన | ప్రాతఃతి | ప్రా
 తస్సవనముచ్యతే । తారంతువిద్యాత్సవనం తృతీయమితిదర్శనాత్ ॥ ప్రాత
 స్సవనే ఉ రస్థితేనవాక్రుధ్వనిసదృశేనమంద్రస్వరేణపఠేత్ । కిం ॥ బహిష్పవ
 నాదీనిస్తాత్రాణి । శస్త్రాణిచిచాజ్ఞాదీని ॥

మధ్యందినైకంతగతేనచైవ చక్రాహ్వసంకూజితసన్నిభేన | మధ్యందినే
 సవనేకంతస్థితేనచక్రాహ్వనిసదృశేన మధ్యమస్వరేణపఠేత్ ॥ కిం ॥ మధ్యం
 దినపవనమాదీనిస్తాత్రాణి । శస్త్రాణిచమరుత్తృతీయాదీని ॥

తారంతువిద్యాత్సవనంత్పతీయం శిరోగతం ॥ తారస్వరంతుత్పతీయం స
 వనంవిద్యాత్ । తృతీయసవన సంబద్ధిజానీయాత్ । శిరోగతంచ । అతః కిమి
 త్యాహ । తచ్చసదాప్రయోజ్యం । మయూరహంసాన్యభృత స్వరాణాంతు
 ల్యేననాదేన శిరస్థితేన । తత్-తతః తృతీయే సవనే శిరస్థితేనమయూరహం
 సాన్యభృత స్వరాణాం సదృశేననాదేనతారస్వరేణప్రయోజ్యం । పఠనీయం
 కిం । అర్భకపవనమాదీనిస్తాత్రాణి । శస్త్రాణిచవైశ్వదేవాదీని । అత్రమ
 యూరగ్రహణమార్భవపవనమాద్యర్థం । హంసగ్రహణం రాత్రి పర్యాయా
 ద్యర్థం । పరభృతగ్రహణ మతిరిక్తస్తాత్రాద్యర్థమిత్యేకే । త్రయమపివికలాప
 ధమిత్యేకే । విష్ణుస్తార్థమిత్యపరే । చకారః సాదపూరణః ॥

సదాగ్రహణంకిమర్థం । కాలాంతరేపియథాస్యాత్ । సర్వేషుకాలేషు
 సదా । యత్రత్పతీయసవనస్యాపకర్షః । యథాసాద్యస్క్రేషు । యత్రచో
 త్కర్షః । యథావాజపేయాశ్వమేధ మహావ్రతాదిషుపశుస్తాభాదిబాహుశ్వా
 త్ । తత్రాపిత్పతీయసవనేతారస్వరమేవప్రయుజ్యేత్ । మాకదాచిన్దుఖ్యకా

లాభావాదస్యథాప్రయుక్తతి || ఏతత్కూర్వతాపి అపకర్షణీయం న్యాయసా
మాన్యత్ | తతాప్యయమేవాగ్ధోద్రష్టవ్యః ||

పునరుక్తమేతదిత్యెన్న సర్వాథత్వాత్ | అస్మిన్ సవనై అయం స్వర ఇతి
పురస్తాదేవోక్తం | మారుతస్తూరసిచరన్తంద్రంజనయతిస్వరం | ప్రాతస్స
వనయోగంతం ఛందోగాయత్రమాశ్రితమిత్యాది | తస్మాత్ప్రాతః పరేదిత్యాది
పునరుక్తమేవేతిచెన్న | సర్వాథత్వాత్ || సర్వాథంహిపునర్వచనం | యా
వంతిఛందాన్ప్రాతస్సనసేవత్యంతే | తానిసర్వాపిమంద్రస్వరేణ ప్రయుజ్జీ
త | మాధ్యందినైమాధ్యమస్వరేణ | తృతియసవనేతారస్వరేణేతి | పురస్తా
త్వైవైకమేవఛందః ప్రాధాన్యాత్ప్రతిపాదితం ||

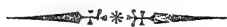
దృష్టంతార్థత్వాచ్చ | దృష్టాంతశ్చప్రదశళయితవ్యః | బుభోధయషుణా
చార్యేణ | శార్దూలసదృశోమంద్రః | చక్రాహ్వానదృశోమధ్యమః | మయూ
రాదినదృశస్తారః | యథాగౌరివగవయఇతి | సహ్యంతరాదృష్టాంతమ పూ
ర్వార్థశ్చకృతేబాహైరవగంతుం ||

ఇతి భారద్వాజరాఘవీయే శిష్యభాష్యే

సప్తమః ఖం డః.

అథ అష్టమః ఖం డః.

ఏవంసప్తమేఖండే వర్ణానాంప్రయోగే గుణదోషాఉక్తాః | అథఅష్టమే
ప్రయత్నతోసు ప్రదానతిశ్చతేషాం విభాగ ఉచ్యతే ||

అచోస్పృష్టప్రాయణస్త్రీషున్నేమస్పృష్టాఃశలఃస్త్వృతాః |

శేషాస్పృష్టప్రాహలః ప్రోక్తానిబోధానుప్రదానతః || ౧ ||

అచఃస్వరః ఏకవింశతిరస్పృష్టాః అస్పృష్టకరణాఃభవంతి | కిమిదమ
స్పృష్టైఇతి | అల్పస్పృష్టాఃకథం | సజత్రాల్పవచనః | యథా అనుదరాక
స్యేతి | కుతోల్పస్పృష్టప్రాయణః | కథమిదంవిజ్ఞాయతే | సన్నిధానాత్ |
సన్నిహితోత్రయశశబ్దః | యణస్త్రీషుదితి | ఉత్తరోత్తరభూయస్తాచ్చ

ఉత్తరోత్తరేచభూయస్సుస్థాదృశ్యం తేయథా । ఈషత్స్పృష్టా నైమస్పృష్టాః
స్పృష్టా ఇతి । తస్మాదేతేస్వరాః యథావ్యభిస్సుప్తాః తతః ప్రథమోపవిష్ట
త్వాత్ ॥

అథ వివృతమైతదతిచెన్నవృక్షగురుదేశాత్ । యదివివృతమేవాస్సుప్త
మభవ్యత్ తద్భిస్వరాణామూచ్ఛాంతైవవివృతంకరణమితివృక్షభోగోపా
దేశ్యత్ ॥

కరణవ్యయానుపపత్తిః స్వరోష్టకామశక్యత్వాదితిచెన్నవికల్పాభ్యుపగ
మాత్ స్వరాణామూచ్ఛాంతైవేతి వివృతంకరణముక్తం తేనాపేక్షపునర్యో
స్సుప్తా ఇత్యాదికరణాంతరం । తదిదంబోపపద్యతే కింవారణం । ఆకక్య
త్వాత్ । సహచర్యాభ్యాంకరణాభ్యామేకోన్యైర్భక్య ఉచ్యాయతుం । వైష
దోమః । వికల్పాభ్యుపగమాత్ । అస్సుప్తాదీనాంవివృతాదీనాంవవికల్పవీచ
అనోస్సుప్తకరణావివృతకరణావాధవంతి । ఉష్మాదృశ్యనేమస్సుప్తకరణాః
వివృతకరణావాధవంతీతి ॥

యథాస్త్రీవదితి । యథాంతస్థాశ్చతస్రః । ఈషత్స్పృష్టకరణాభవంతి ।
ఆత్రస్సుప్తగ్రహణమచ్యుతైః । నేమస్సుప్తాశ్చలస్తృతాః । కలహిష్టాం
శ్చత్వారః । నేమస్సుప్తాః । అథస్సుప్తకరణాభవంతి । నైమశబ్దోర్ధవచన
శేషాః స్సుప్తాహలః ప్రోక్తా అంతస్థాప్తభోగ్యైహలః స్పర్శాపంచవింశతిః । తే
స్పృష్టాః స్సుప్తకరణాభవంతి । శరన్నతా ఇత్యుపపాదః । హకారస్యాంతం
గ్రహణాత్ ॥

ఆహయమానాంకింకరణం । స్సుప్తమేవకథంజ్ఞాయతే । స్థానిరద్యావాత్ ।
స్థానిరద్యావేతాభవంతి స్థానిరశ్చస్సుప్తకరణాః । తథాహశాసకః । స్పర్శా
యమాననమనాసికాస్సాన్వికృతరేషుస్మయేవమనాసికేష్యతి ॥

కుమారంబనాచ్చ । ఆహవైసంకుమారః । వర్గవచైచ్చిష్యతి । ఏషయమే
షువర్గవత్కరణమితితద్యావ్యకారః । నిబోధానుబ్రహ్మసతఇతి । అథానుబ్ర
హ్మసతోన్యైర్విధాంగంనిబోధ నిబోధత తిష్యతి । నిబోధేత్యేకపచనమర్థం ।
నిపుణంతన్నిబోధతేతిదర్శనాత్ ॥

అవిశేషవిధానాదతిప్రసంగః । అవిశేషేణాత్రాను నాసికోవిధీయతే ।
తత్రాతిప్రసంగభవతి । అగ్నిమీ¹లే¹పురోహితం । సర్వేచ స్వరాః
అనునాసికాః ప్రయుజ్యేరన్ । సవావిశేష విధానాత్ । సవావీషదోషః
యదతిప్రసంగః । కేంకారణం । విశేషవిధానాత్ । విశేషణహ్యనునాసిక
శ్చాస్త్రేణవిధీయతే ! యథా॥ ఆజ్ఞానునాసికశ్చందసి । అప్రభటప్రపః ।
అత్రానునాసికః పూర్వస్యతుపా । వర్షా³అహా । అణాప్రకృహ్యస్యా
నునాసికః । న త్వాభీరివవిన్దతి ॥౩॥ ఏవంయత్ర విహితస్తత్రాను నాసి
కోభవతి । యత్రపునరవిహితః తత్రానునాసికవీష । అగ్నిమీ¹లే¹పు
రోహితం । యదిసర్వత్రాను నాసికావీషామనుస్యః । తర్హితేషాంపునర
నునాసికవిధాన మనర్థకంస్యాత్ । ఉత్తమాస్తు నిత్యమను నాసికావీష ।
తేషాంపునర్యిధానాభావాత్ ॥

యమోనునాసికా సహావితికేచిత్పతంతి । తన్నసాధు । సహావితిహ
కార ప్రతిషేధానర్థక్యాత్ ॥ సహాయమ్ప్రత్యాహారే మాకారో భవతి ॥
నాదినోహర్షుషఃస్పృతాః । ఝషశ్చతుర్థాః । తేచమాకారశ్చ నాదాను
ప్రతానాభవంతి । నాదవిషమస్తీతినాదినః ॥

ఈషన్నాదాయమోజశ్చ । ఈషన్నాదాః-అమృతతిధేదః । లోపశ్చాక
ల్యస్త్యేతివికల్పాత్ యకారోసలుప్తః । అమోవ్యాఖ్యాతాఃజశ్చస్త్రీయాశ్చ
ఈషన్నాదానుప్రదానాభవంతి । ఈషత్ అల్పః నాదోయేషంతే ఈష
న్నాదాః । అత్రమాకారోనగృహ్యతే । పురస్తాత్తస్యనాదవిధానాత్ । ఈష
న్నాదాయణంజన్యైత్యేకేవతంతి । తత్రణకారః పాదపూరణః ॥

శ్వాసినస్తుభిఫాదయః । భిఫాదయోద్వితీయాః । శ్వాసాను ప్రదానాః
భవంతి । శ్వాసవిషమస్తాతిస్వాసినః ॥

ఈషచ్ఛాస్సాంశ్చరో విద్యాత్ । చరఃప్రథమాః ఊష్టాణశ్చ హకార
వర్జం ఈషచ్ఛాస్సానుప్రదానాః వేదితవ్యాః । ఈషత్ అబ్జశ్వాసోయేషాం
తేఈషచ్ఛాస్సాః ॥

అత్రాహశౌనకః । శ్వాసోఘోషాణామితలేషాంతునాదః । సోష్టాష్టాం
ఘోషాణాంశ్వాసనాదామితి ॥ తత్రఘోషిగ్రహణంసోష్టాష్టాణాంవిశేషణం ।
ఘోషిణాసోషాణశ్చతుర్థాః । ఘోష్యాష్టాహకారః । తేషాంషష్టాంశ్వా
సనాదావనుప్రదానమిత్యర్థః । ఏతద్దేశఉభయమితి పురస్తాదుక్తం ॥

మమరశ్చాహ ॥ సంవృతేకంతే నాదఃక్రియతే । వివృతేశ్వాసః । మధ్యే
హకారః । తావర్ణ్యప్రకృతయః । నాదోనుప్రదానగ్ స్వరఘోషవత్సు ।
హకారోహచతుర్థాః । అఘోషాహ శ్వాసః । భూయాన్ ప్రథమేభ్యోన్యే
ష్వితి ॥ శ్వాసనాదాత్తక ఉభయైవితీశౌనకః ॥ సంవహకారఇతిమమరః ॥

అథయమాదీనాంవినుప్రదానం । నాదశ్వాసావేవ । కథంజ్ఞాయతే ॥
స్థానినద్యావాత్ । స్థానినసద్ధ్యాదేశాభవంతి । స్థానినశ్చతేషాంనాదినఃశ్వా
సినశ్చ । ఆహుత్యైవసంప్రాప్యః ఖయాయాంయమాః ఖయగ్రికపివాసర్గశ్చ
రపవచ । ఏతేశ్వాసానుప్రదానాః అఘోషాశ్చవివృత్యతే । కంఠమనేయతు
ఘోషానుస్యః సంవృతానాదభాగినః । అయ్యుక్తావర్గయమగాః యణశ్చ
లృపఃస్పృతాఇతి ॥

శ్లో॥గోర్ధామైతత్ప్రచక్షతే ।

దాక్షీపుత్రః పాణినినాయేనేదంవ్యాపితంభువి ॥౩॥

ఏతదనుప్రదానంస్థానకరణసహకృతం గోర్ధానోధామధారయిత్య
అతోమనిన్నితకర్తరికృత్ కారణమిత్యేతత్ ప్రచక్షతే । ప్రబ్రుమతేవర్ణవిదః ।
నకేవలమన్యేవర్ణవిదః । కింతర్హి । దాక్షీపుత్రశ్చదక్షస్యాపత్యం(స్త్రీ)దాక్షీ ।
ఇతోమనువ్యజాతేరితిజేష్ । తస్యాఃపుత్రః దాక్షీపుత్రః । కీదృశఃసః ॥ పా
ణినినాయేనేదం వ్యాపితంభువి । యేనపాణినినా ఇదంశితారూపంవేదం
గంభువివ్యాపితం అధ్యాపితమిత్యేతత్ । అస్తాదేవభువిగ్రహణాత్ప్రతీయతే

దివిత్వస్యేనవ్యాపితమితి । అస్తిహిదేవానామపికాస్తాపేక్షా । జ్ఞానపూర్వ
కప్రయోగేఽభ్యుదయవిశేషాత్ । తథాచాహపతంజలిః । ఏకశృత్వస్సమ్యక్
జ్ఞాతః సుష్టప్రయుక్తఃకాస్తాన్వితః స్వగైలోకే కామధుగ్భవతీతి ॥
జ్ఞోఃఘండఃపాదాతువేదస్య హస్తాకల్పేధపత్యతే ।

జ్యోతిషామయనంచక్షుర్నిరుక్తంశ్రోత్రముచ్యతే ॥౪॥

జ్ఞోఃశిక్షాప్రూణంతువేదస్యముఖంవ్యాకరణంస్తృతం ॥

తస్మాత్సాంగమధీత్యేవ బ్రహ్మలోకమహీయతే ॥౫॥

ఘండశ్చాస్త్రంవేదస్యపురుషరూపస్య పాదాభవతః ఛాద్యంతేయేనదే
వాఃతచ్చండఃగాయత్ర్యాది । తదేధిరభిచ్ఛాద యంస్తచ్చండపాంఘండస్త్య
మితిశ్రుతేః । తత్ప్రతిపాదకగ్రంథోపిఘండః । తద్ధిపాదాక్షరపరిమాణవిధా
నాత్పాదావిత్తుచ్యతే । హస్తాకల్పేధపత్యతే । అధకల్పేహస్తాభవతః ॥
కల్ప్యతేకర్తృణామసూపూర్వమస్మిన్నితికల్పః! తానిహిబ్రాహ్మణేషు విచక్షీ
ర్ణానిభవంతి । సచప్రాయేణహస్తకర్తృప్రతిపాదానాత్ హస్తభిత్తుచ్యతే ।
జ్యోతిషామయనంచక్షుః । జ్యోతీంషీయంతేజ్ఞాయంతే అనేనైతిజ్యోతిషా
మయనం । తత్పురుషేకృతిబహుళమితిబహులగ్రహణాత్ పశ్యామిచ్యుక్త్వా
తచ్చ అగ్నిర్వార్ధాచక్షుషీచంద్ర సూర్యావిత్త్యాధర్వణశ్రుతేః । చక్షుర్భూత
యోఃసూర్యాచంద్రమసోః తత్ప్రేక్షతస్య కాలస్యచప్రతిపాదనాత్ చక్షురి
త్తుచ్యతే ॥ నిరుక్తంశ్రోత్రముచ్యతే । నిరుక్తంశ్రోత్రంభవతి । నిరుచ్యంతే
యేనాధాస్తస్మిరుక్తం । బాహుళకాత్కరణైక్తః । తచ్చశ్రవణీయార్థప్రతి
పాదనాచ్ఛ్రోత్రమిత్తుచ్యతే ॥

శిక్షాప్రూణంతువేదస్య ॥ శిక్షాతస్యప్రూణంభవతి । శిక్ష్యతేవాగుచ్ఛార
ణమనయేతిశిక్షాగ్రంథోశ్చహల ఇతికరణసాధనోకారః । తచ్చప్రూణాంతర్వ
ర్తిప్రణావాయుకర్తృణః వాగుచ్ఛారణస్యప్రతిపాదనాత్ ప్రూణమిత్తుచ్య
తే । పునరత్రవేదగ్రహణం జ్ఞోకధేదాత్ । ముఖంవ్యాకరణంస్తృతం ।

హ్యకరణం ముఖం భవతి । వ్యాక్రియంతేకబ్ధా ఆనేనేతి వ్యాకరణం । తస్మ
ముఖోచ్చారితానాం శబ్దానాం ప్రకృతిప్రవ్యయస్వరసంస్కారాది ప్రతిపాద
నాత్ ముఖమిత్యుచ్యతే । యస్తాచేతానిషద్యేదస్యాంగాని తస్తాత్సాంగ
మేవ వేదమధీత్య బ్రహ్మలోకమహీయతే । న హ్యేకనాప్యంగేన వికలస్సమ
ర్థో భవతి వెదో బ్రహ్మప్రాపయతుం శక్యో వావిజ్ఞాతుం ॥

ఆంగభావానుపపత్తిః ఛందఃప్రభృతీనాం శబ్దమయత్వాత్ ॥ యదుత్తం
ఛందఃపాదౌతు వెదస్యేతి ఛందః ప్రభృతీనాం వెదాంగత్వంతన్నోపపద్యతే ।
కింతారణం ॥ శబ్దమయత్వాత్ । శబ్దమయోహి వెదో భవతి । న తు పురుష
వచ్చిరఃపాచిపాదాదిలక్షణః । న హితస్య శబ్దరూపస్య ఆకాశగుణభూతస్య
అంగాని శక్యం తేష్యభ్యాహితం । న వావచనసామర్థ్యాత్ ॥ న వాపీషదో
మఃకింకారణం । వచనసామర్థ్యాత్ । ఉచ్యతేచాంగాని భావః ఛందఃపాదౌ
తు వెదస్యేతి । న హ్యేకోపివర్ణోతానర్థకో భవతి తత్సామర్థ్యాద్విజ్ఞాయతే ।
వేదః శబ్దమయః పురుష ఇతి । యథాయజ్ఞోవై విష్ణురితి క్రియామయః ॥

స్తృతేచ్ఛ । స్మర్యతేవై వంచరణప్రూహా ॥ ఋగ్వేదోరురువర్ణః పర్వ
పత్రాయతాక్షస్య విభక్తగ్రీవః కుంచితకేశశ్శత్రుః ప్రమాణేన ద్వ్యరత్నిమా
త్రః । యజుర్వేదః కృశస్థూలకపాలీతామ్రవర్ణః కాంచనయన ఆదిత్యవర్ణో
వర్జేన పంచారత్నిమాత్రః । సామవేదోనిత్యస్రగ్వీశుచిశ్చచావాసీత్యమీదాంతీ
చర్మీదండీరజతనయనః శ్వేతవర్ణోవర్జేన పడరత్నిమాత్రః । అధర్వణవేదస్త్రీత్య
శ్చండఃకృష్ణః కామరూపీత్యుద్రూపీకర్త సాధ్వీసవర్జేన విశ్వస్సజగముక్తి
గాలవఃస్వవారతుప్తః పరస్త్రియాన్యాయశ్చ సప్తారత్నిమాత్రః । ఇతి ॥

ఇతి భారద్వాజ రాఘవీయే శిష్యాభాష్యే

అష్టమః ఖం డః.

అ థ న వ మః ఖం డః.

ఏవమష్టమఖండే ప్రయత్నతోఅను ప్రదానతశ్చవర్ణానాంవిభాగఉక్తః ।
అభసవమస్వరవిన్యాస ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ఉదాత్తమాఖ్యాతి వృహంగుళీనాంప్రదేశినీ మూలని
విష్టమూర్ధా । ఉపాస్తమధ్యస్వరితం ధృతంచకనిష్ఠి
కాయామనుదాత్తమేవ॥ ౧॥

అంగుళీనాం (త్ర్యై)ణాంవృషఃపతిరంగుః ప్రదేశినీమూలని విష్టమూర్ధా
తర్జనీ ప్రథమపర్వణి నిక్షిప్తశిరస్సు శృంగుదాత్తమాఖ్యాతి ద్యోతయతి ।
ఉదాత్తంబుబోధయిషురంగుష్ఠాగ్రేణతర్జనీ ప్రథమపర్వస్పృశేదిత్యర్థః । ఏవ
మత్తరత్రాపి । ఉపాంతమధ్యస్వరితంధృతంచ । ఉపాంతేతిహాస్వఅర్థః॥
ఉపాంతాయఃఅనామికాయాఃమధ్యమపర్వణినివిష్టమూర్ధాసన్నంగుష్ఠస్పృ
రితం ప్రచయంచాఖ్యాతి । కనిష్ఠికాయామనుదాత్తమేవ । కనిష్ఠికాయాః
మూలనివిష్టమూర్ధాసన్నంగుః అనుదాత్తమేవాఖ్యాతి । నతుపూర్వవత్స్వి
రాంతరమపి । వర్ణమానంస్వేదమే ॥

అవరతహ । ఉపాస్తమధ్య స్వరితంధృతంచ । ఉపాంతాచ మధ్యాచ
ఉపాంతమధ్యం తస్మిన్నపాంతమధ్యే । ఉపాస్తా యాస్తృతీయ పర్వణి
మధ్యాయాశ్చద్వితీయపర్వణి నివిష్టమూర్ధాసన్నంగుః స్వరితంధృతం చక్ర
మేవాఖ్యాతీతి ॥

శ్లో॥ఉదాత్తంప్రదేశినీంవిద్యాత్ ప్రచయంమధ్యతోంగుళిం
నిహతంతుకనిష్ఠిక్యాంస్వరితోపకనిష్ఠికాం॥ ౨॥

మధ్యత్యగిద్వితీయాశ్చతసిః । ఆద్వాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్ । నిహతమ
నుదాత్తం । కనిష్ఠిక్యామితియకారోపజన అర్థఃస్వరితేత్యత్ర ద్వితీయాశ్చ
పశ్య । తర్జనీముదాత్తంవిద్యాత్ । మధ్యమాం ప్రచయం । కనిష్ఠికా మను

దాత్తం । అనామికాంస్వరితం । ఇత్యేకేమస్యంతే । ఆశ్రపశ్వాణ్య వివక్షి
తాని ప్రదేశిన్యాదిషు యత్రక్వాపిపర్యణి ఉదాత్తాదీన్విస్యనేత్ ॥

మూ॥ అంతోదాత్తమాద్యుదాత్త ముదాత్తమనుదాత్తంనీచ
స్వరితంమధ్యోదాత్తంస్వరితం ద్వ్యుదాత్తంత్రిదా
త్తమితి సవపదశయ్యా॥ -3॥

పదశయ్యైతిఽప్రబహు పచనంపదం । పదశయ్యాః పదజాత యోనవ
భవంతి । తాఃపునఃకతమాఃఅంతోదాత్తాదయః । అంతేఉదాత్తం యస్యత
దంతోదాత్తం । ఆదావుదాత్తంయస్యతదాద్యుదాత్తం । నీచపూర్వం స్వరి
తంనీచస్వరితం । శాకపార్థివపదుత్తరపదలోపః । మధ్యేఉదాత్తంయస్యత
త్మధ్యోదాత్తం । ద్వేఉదాత్తైయస్తిస్తత్ ద్వ్యుదాత్తం । త్రీణిఉదాత్తాని
యస్తిస్తత్త్రిదాత్తం । అథోదాహరణం॥

అగ్నిః ! సోమః - ప్ర । వః । వీర్యం । హవిషాం । స్వః ।
బృహస్పతిః । ఇంద్రాబృహస్పతీ ॥ అగ్నిరిత్యంతో దాత్తం ।
సోమఇత్యాద్యుదాత్తం । ప్రేత్యుదాత్తం । ప్రత్యనుదాత్తం ।
వీర్యంనీచస్వరితం । హవిషాంమధ్యోదాత్తం । స్వరితిస్వరితం ।
బృహస్పతీరితిద్వ్యుదాత్తం । ఇంద్రా బృహస్పతీ ఇతిత్రి
దాత్తం॥ ౪॥

అగ్నిరితిఫిషాంతఉదాత్త ఇతిఫిటూన్త్రేణాంతోదాత్తః । అగ్నిర్హు
ద్ధాద్వివర్గకుత్ । సోమఇతిగ్రాహదీనాంచెత్యాద్యుదాత్తః । సోమో
దదద్దంధర్వాయ । ప్రేతినిపాతాద్యుదాత్తాఇతిఫిటూన్త్రేణాదాత్తః ।
వ ఇత్యనుదాత్తంసర్వమ పాదాదావిత్యధికారే బహుపచనేతువన్న సావితి

విధానాదనుదాత్తం । ప్రవోవాజాత్రిభిద్యవః । వీర్యమితి । తిత్సవీత
 మితిస్వరితః । యతోనావశ్యాద్యుదాత్తస్తునభవతి । వీరవీర్యాచేతిహాత్రే
 వీర్యగ్రహణాదిత్యాహుః । భూరీదింద్రస్యవీర్యం ॥ హవిషామి తినబ్వి
 వయస్యానిసంతస్యేతిపర్యుదాసాత్సు పశ్చానుదాత్తత్వాత్ మభ్యోదాత్తం ।
 అగ్రై యజన్వహవిష్టాయజీయాన్ ॥ అత్రపవ్యంత ముదా హరణం
 ప్యుగ్యం ॥

స్వరితిస్యబ్విరాస్వరితావితి ఫిటూన్త్రేణస్వరితం ॥ విభ్రాజంజ్యోతి
 మాన్వః ॥ బృహస్పతిరితి ఉభేవనస్పత్యాదిషు యుగపదితిద్వ్యుదాత్తం ।
 బృహస్పతిర్ముపరిపాతుప్రశ్నాత్ ॥ ఇంద్రాబృహస్పతీ ఇతిద్వందః ।
 ఇంద్రశ్చబృహస్పతి శ్చేతీంద్రాబృహస్పతీ । దేవతాద్వంద్వేచేతి ఉభయప
 దప్రకృతి స్వరవిధానాత్ క్రియదాత్తం । తత్రఇంద్రఇతి వృషాదీనాం చేత్యా
 ద్యుదాత్తం । బృహస్పతిస్తువ్యాఖ్యాతః - ఇంద్రాబృహస్పతీవ్రయం ॥
 శ్లో॥ అనుదాత్తోహృదిజ్ఞేయో మూర్ధ్నస్త్రి దాత్తఉదాహృతః ।

స్వరితఃకర్ణమూలీయఃసర్వాస్యేప్రచయఃస్త్రుతః॥ ౫॥

అనుదాత్తోహృదయేజాయతే । మూర్ధ్నస్త్రిదాత్తోజాయతే । స్వరిపఃకర్ణ
 మూలేజాయతే । కర్ణమూలేభవః కర్ణమూలీయః । సర్వస్త్రిన్నాస్యేప్రచయో
 జాయతే । ఇత్యుక్తిషిభిస్త్రుతః॥ సర్వంచతదాస్యంచసర్వాస్యం ॥

ఇతిభారద్వాజ రాఘవేయేశియభాష్యే

స వ మః ఖం డః.

అ థ ద శ మః ఖ ం డః .

ఏవంసవమేఖండే స్వరవిన్యాస ఉక్తః । అథ దశమే ఉచ్చారణ గుణ దోష నిమిత్తః ఆధ్యోత్రాదీనాంఫలవిశేష ఉచ్యతే ॥

శ్లో॥ చాపస్తుపదతేమాత్రాం ద్విమాత్రంచైవచాయసః ।

త్రిమాత్రంతుశిఖీరాతి నకుల స్వర్ణమాత్రకం ॥౧॥

చాపస్తుపదతేమాత్రాం । చాపః కీడివిః । అరణ్యకాక ఇత్యేకే । సః మాత్రాంపదతే । ఆత్మనేపదమార్దం । అథవా । భాసమానోప సంభాషేతి సూత్రేణాత్మనేపదం । భాసమానోరాతీత్యర్థః । ద్విమాత్రంచైవ వాయసః । వాయసోగ్రామ్యకాకః । ద్వయోర్మాత్రయోస్సమాహరః ద్విమాత్రం । తాపదేవపదతే । నతుతతోన్యూనమధికంవా । త్రిమాత్రంతు శిఖీరాతి । తిస్సణాం సూత్రాణాం సమాహరః త్రిమాత్రం । తాపచ్ఛిఖీ మయూరోరాతి । నకులస్వర్ణమాత్రకం । అర్థంమాత్రాయాః అర్థమాత్రా । అర్థమాత్రై వార్థమాత్రకం । కేణ ఇతి హ్రస్వః । కుటీరాదిపల్లింగవ్యభిచారః । తాపన్నకు లోబభూరాతి ! మాత్రాద్విమాత్ర త్రిమాత్రార్థ మాత్రకశబ్దేభ్యః కాలాభ్య నోరత్యంతసంయోగే ఇతి వివ్రీయా ద్రప్తవ్యా । చాపాది యతోపలక్ష్మితాః కాలాంశాః ఏకమాత్రాదయో భవంతీత్యర్థః । తై శ్చహ్రస్వదీర్ఘపుత్రవ్యం జనాని పరిచ్ఛిద్యంతే ।

తథాహ శౌనకః । మాత్రాహ్రస్వస్తాపదవగ్రహంతరంద్వే దీర్ఘస్త్రస్య పుత్ర ఉచ్యతే స్వరఇతి ॥ కాత్యాయనశ్చ । అమాత్రస్వరో హ్రస్వః । మాత్రాచ । ద్విస్తావాద్దీర్ఘః । త్రిఃపుత్రః । వ్యంజనమర్థమాత్రా । తదర్థ మః ॥ ఇతి ॥

ద్రుతాదివృత్తిషు హ్రస్వాదీనాం మాత్రావిశేషమహ శౌనకః ॥ తిప్రా వృత్తిరుపదిశన్తి చాన్విలంబితాం మధ్యమాంచ ద్రుతాంచ । వృత్తీస్తరే కర్తవిశేషమహుర్మాత్రావిశేషః ప్రతివృత్తిమేతీతి ॥ ద్రుతాయాంవృత్తౌ యే

పర్ణాస్తీ మధ్యమాయాం త్రిభాగాధికాః । మధ్యమాయాం యేషర్ణాస్తీ విలం
బితాయాం త్రిభాగాధికాభవంతి । చతుర్భాగాధికా భవంతీత్యేకే । వృత్త
స్త్రే కర్తవ్యేషమితి స్రుతాయాం ప్రాతస్సవనం । మధ్యమాయాం మాధ్యం
దినం । విలంబితాయాం తృతీయసవనమితి నృత్తికారః ॥

శ్లో॥ సుతీర్థాదాగతందగ్ధ మపవర్ణంచభక్షితం ।

నతస్యపాతమోక్షోస్తీపాపాపారివకిల్బిషాత్ ॥౨॥

పీర్ణమాచార్యః । సమాసతీర్థవాసీత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ ॥ కుత్సితం
తీర్థం కుత్సితం తస్మాచ్ఛిషాశాస్త్రానభిజ్ఞాత్ । అర్థప్రధానా ద్వాచార్యాత్ ।
ఆగతం లబ్ధం । అధీతమిత్యేతత్ । కిం । బ్రహ్మ । ఇదంచోత్తర శ్లోకాదా
కృత్యతే । దగ్ధందగ్ధమపటం కర్తవ్యసమర్థంభవతి । అపచేదపవర్ణంశిష్య
ప్రమాదాదపొధాక్షరం తర్హితభక్షితమివని నిర్వీర్యం శాపానుగ్రహయోగస
మర్థం భవతి । అత్రచపితిచేదశ్శనిపాతః । నతుచశబ్దః । కించ ॥

నతస్యపాతే మోక్షోస్తీపాపా హేరివకిల్బిషాత్ । తస్యతాదృశస్యబం
ద్ధాణః పాతేనతికిల్బిషాదభ్యేతుర్లోకోనాస్తి । కస్తాదివ । పాపాహేరివ ।
దుష్టపర్పాదివపరివేష్టమానాత్ ॥

శ్లో॥ సుతీర్థాదాగతంవ్యక్తం స్వాత్మా యంసువ్యవస్థితం ।

సుస్వరేణసువక్త్రేణ ప్రయుక్తం బ్రహ్మరాజతే ॥౩॥

శోభనం తీర్థంసుతీర్థం । తస్మాచ్ఛిషాశాస్త్రానభిజ్ఞాత్ ధర్మప్రధానాచ్ఛా
చార్యాత్ ఆగతం లబ్ధమధీతమిత్యేతత్ । వ్యక్తంశిష్యప్రమాదాభావాత్ వి
భక్తాక్షరం । స్వాత్మా యంసుష్టుబంధుచర్య పూర్వకమభ్యస్తం । సుస్వవ
స్థితం । విభక్తాశ్శిష్య స్వరసంస్కారం । సుస్వరేణసవనానుగుణ శాస్త్రా
లాదిస్వరేణ । సువక్త్రేణ స్తంభద్రుతదస్తపతనాదిహేరివహితేనాస్యేనప్ర
యుక్తం । బ్రహ్మవేదః । రాజతేదీప్యతే । నకేవలంస్వయం రాజతే । అశ్చే
తారంచపాపాహేరివ కిల్బిషాన్తోచయతి ॥

స్వరసంస్కారవిభాగశ్చ కాఖాభేదేనదృష్టః । యథా ॥ అగ్నిమీ
 పురోహితం । ఇతి ॥ అత్రబహ్వృచాః వాజసనేయిశ్చ అవ్యై స్వ
 కమధీయతే । శకారంచదుష్పృష్టం మధ్యస్వరంతు తైత్తిరీయాః డకా
 ంచ । ఇదంవిష్ణుర్విచక్రను ఇతి । అత్ర అనభి నిధానం బహ్వృచా
 ధీయతే । సాభినిధానం సయమంచ తైత్తిరీయాః । రథానాంనయే
 యః । శ్చత్రచక్రంయోకప్యః ॥ ఇత్యాదౌ ఉదాత్త స్వరితపరాజా జా
 గ్యభినిహితక్షైప్రప్రక్షిప్తైః స్వరితాకంపయంతోధీయతేబహ్వృచాః ।
 కంపయంత ఏవ తైత్తిరీయాః । రూక్షనిహతాస్మాత్వా వాజసనేయినః ।
 గ్రాంసశ్చుచైషదిత్యాదా వనుస్వారమప్యనేకథాధీయతే । హంస ఇతి బ
 హ్వృచాః హంస ఇతి తైత్తిరీయాః । హంస ఇతి వాజసనేయినః
 స ఇతి ఛందోగాః । ఏవమస్యేపిభేదా విజ్ఞేయాః ॥

గ్రామంత్రోహీనస్వరతోవర్ణతోవామిథ్యాప్రయుక్తో నతమర్థ
 మాహాసనవాగ్యజోయజమానంహీన స్తి యథేంద్రశత్రుస్స
 రతోపరాధాత్ ॥ ఇతి ॥ ౪ ॥

మంత్రగ్రహణం శబ్దమాత్రోపలక్షణం । స్వరవర్ణాపరాధే వివిక్షితార్థా
 చనస్య తాకికేష్వపిశబ్దేషు తుల్యత్వాత్ । సహదుప్యశబ్దోక్తం ప్రత్యాయ
 మతుమలం । యోసావివిక్షితః ॥ అత ఏవ మహాభాష్యకారః । పాఠాం
 కరమవలంబితవాక్ । దుష్టశబ్దస్వరతో వర్ణతోవేతి । హీనఇతి జహతే
 ర్త్రణిక్తః । హీనంచాత్రవర్ణానామపాయః । తచ్చాయవ్యభసయోర పుష్ప
 లక్షణం ॥

అహంచ దోషపటలే శౌనకః । తదాయాపాయ వ్యభసానిదోషా ఇతి ।
 కయ ఉపజనః । అపాయోలోపః । వ్యభసంవికారః । స్వరేణస్వరతః ।

వర్జేనపర్ణతః । ఆచ్యుతశ్చ ఉపసంఖ్యానాత్ స్వారవిభక్తికస్తసిః । స్వరేణ
వర్జేనవా దుష్టశ్చబ్జై వైదికోలాకికోవా మిథ్యాప్రయుక్తః యదర్థప్రతిపాద
నాయప్రయుక్త స్తతోర్ధాంతరం స్వరవర్ణదోషా త్ప్రతిపాదయన్నాభి మత
మాహేత్యర్థ ఇతి కై యటః ॥ సకేవలం తదర్థావచనం యజ్ఞకర్తణి భవతి ।
కింతర్హిత్యవాయశ్చాధిక ఇత్యాహ । సవాగ్యజ్ఞో యజమానం హి నస్తీతి ।
వాగేవవజ్ఞోవాగ్న్యజఃహింసకత్వాత్ । యజమానంకృతావతిం హి నస్తీతి త్ర
దృష్టాంతమాహ । యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోపరాధాదితి । యథా ఇంద్రశత్రు
శబ్దః స్వరదోషాద్యజమానం హింసితవానిత్యర్థః । ఇంద్రస్యాభిచారో వృత్రే
ఠారబ్ధః । తత్రేంద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతి మంత్రః హితః । తత్ర ఇంద్రశ్రవణయితా
నాశయితా వాభవేతి క్రియాశబ్దో త్ర శత్రుశబ్దాశ్రితః । నతుయాధి శబ్దః ।
తదాశ్రయణేహ బహుప్రీహితత్పురుషయోరర్థాభేదః । తత్రేంద్రామిత్రేత్వే
సతి ఇంద్రశ్రవణశ్రుర్భవేత్యర్థే ప్రతిపాద్యే ఆన్వోదాత్తై ప్రయోక్తవ్యై ఆద్యు
దాత్త ఋత్విజాకృత ఇత్యర్థాంతరాభిధానాదిన్ద్రీవవత్ప్రత్య శాతయితా
సంపన్న ఇతి కై కయటః ॥

తత్రవృత్రేణేతి హేతౌత్పత్తియా । ఫలమపీహ హేతుః । ఇంద్రస్యాభి
చారోవృత్రాయ త్వస్త్రైరబ్ధఇత్యర్థః । తథాహి వాజసనై నోఽధీయతే ।
సఉహత్యష్టాక్రుద్ధః కువిన్దైరపహూతస్సో మమవభక్షయదితి । స్వయమే
వయజ్ఞలేకసంచక్రే । సయోద్రోణకలశే సోమఃపరిశిష్టఆస । తంప్రవర్త
యాంచకారేంద్ర శత్రుర్వర్ధస్వేతి । సోగ్నింప్రాప్యసంబభూవెత్యైక ఆ
చూః । అన్తరైద్యై సంబభూవెత్యైక ఆచూః । సయదువా చెంద్రశత్రుర్వ
ర్ధస్వేతి । తస్మాద్దైవమింద్రవీవజభూన । ఇంద్రోభిబభూవ । అథయథావత్ప్ర
దింద్రశ్రవణశత్రుర్వర్ధస్వేతి । శశ్వధసవేన్ద్ర మభ్యభవిష్యదితి ॥

కథంత్రోదముపపద్య తైకై యటవచనం । యదాచ్యుతోదాత్తైక ర
వ్యై ఆద్యుదాత్తఋత్వి జాప్రయుక్తఇతి ॥ త్వష్టాహ్యత్రహేతాభవతి ।
తంప్రవర్తయాంచకారేన్ద్ర శత్రుర్వర్ధస్వేతి త్రుతః ॥ తత్త్వష్టాహవనీయము

పప్రావర్తయదితి శ్రుత్యంతరాచ్చ । సత్యమధ్యగీష్ఠః శ్రుతీశ్శ్రుత్యంతరాచీ
చ । అసభిజ్ఞాతశ్రాతసంప్రదాయస్త్వస్య నాస్మాతవ్యాకరణగంధశ్చ । సో
మాహరణాత్ । జీవోదర్శనాచ్చ । సోమోహీదానీ మామృతః । సపాక
యజ్ఞోనవాహవిర్యజ్ఞః । కుతఇదంవిజ్ఞాయతే । త్వష్టాహత పుత్రోపీంద్రగ్ం
సోమమాహరదిత్యుపక్రమేదర్శనాత్ । తత్రహిహోదశః ఋత్విజః । తెమ
మధ్యర్యురేవప్రాయశః కర్తకర్తాభవతి ॥

ఆహవాపస్తంబః ॥ అనాదేశేధ్వర్యుంకర్తారంప్రతీయాదితి । సపరి
శిష్టంసోమంహేమాతుంప్రవవ్యతే । తంత్వష్టాప్రయయుజే । హేమాతుంప్రవ
ర్తస్వేతి । ఆవహనీయముపప్రవర్తయాంచకార । ఇతిజీచఃపైరణాద్యర్థస్య
దర్శనాచ్చ । తస్మాదుపపద్యతేతరాంకైయటవచనం । అంతోదాతైకర్తవ్యై
ఆద్యుదాత్త ఋత్విజాప్రయుక్తఇతి । ఏవంయజ్ఞకర్తాచిస్వరపర్ణాపరాధాత్
ప్రత్యవాయోయజమానస్యదర్శితః ॥

శ్లో॥ అనక్షరమనాయుష్యం ఏస్వరంవ్యాధిపీడితం ।

అక్షతాశ్శస్త్రయాపేణవజ్రంపతతిమస్తకే ॥ ౫ ॥

అనక్షరమనభివ్యక్తాక్షరం బ్రహ్మఅనాయుష్యం ఆయుషేహితంన
భవతి । కస్య । ఆశాస్యమానస్య । కథంవిజ్ఞాయతే । అక్షతసంయోగాత్
అక్షతాహ్యశాస్యమానేససంయుజ్యంతే । విస్వరంవిరుద్ధస్వరం బ్రహ్మవ్యాధి
పీడితం । రోగార్తికరం । అక్షతాశ్శస్త్రయాపేణ అక్షతా ఆభిమంత్ర్యప్ర
యుక్తాశ్శస్త్రయాపేణశస్త్రయాపాభవంతి । ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యా
నాత్ । ప్రాతిపదికార్థమాత్రేత్పతీయా । సకేవలమేతావత్ । వజ్రంపతతి
మస్తకే । వజ్రశ్చైంద్రప్రయుక్తః తస్యశిరసిపతతి । కస్య । యస్యాశాస్త్రే ।
వజ్రశబ్దోరఛ్చాదిః ॥ అవక్షర మనాయుష్యమితి కేచిత్పఠంతి ॥ తత్రావగభి
తాక్షరమిత్యర్థః । శకంభ్యాదిత్వాత్పరమాపం । ద్రష్టవ్యం ॥

శ్లో॥ హస్తహీనంతుయోధితేస్వరవర్ణవివక్షతం ।

ఋగ్యజుస్సామభిర్దగ్ధోవియోనిమధినచ్చతీతి ॥ ౬ ॥

హస్తహీనం హస్తస్వరవిన్యాసరహితం । స్వరవర్ణవివర్జితం ఛేతిద్య
యంక్రియావిశేషణం । యోధీతే । కిం । వెదం । ఇదంచోత్తరశ్లోకాదా
శృవ్యతే । ద్విజసముగృహస్సామభిర్దగః దగ్ధపటవత్కర్తృణ్యసమర్థః ।
వియోనింవి ప్రతిషిద్ధం శ్వనూకరగర్దభచండాలాదియోనిమధిగచ్ఛతి జన్తాం
తరెష్విత్సర్థః । తత్రనియతపాదాపసానాఋచః । అనియతపాదాపసానం
యజుః । గీతివిశిష్టంసామ । ఇతిశంకరః । అధర్వణోపి వెదః ప్రాయఃఋగ్రూ
పవవ ॥ తస్మాత్తత్రాపి స్వరవర్ణాద్యపరాధః పరిహర్తవ్యః । ప్రత్యవాయస్య
తుల్యత్వాత్ ॥ ఏవం స్వరవిర్ణాపరాధాదభ్యేతుః ప్రత్యవాయఉక్తః ॥
శ్లో॥ హస్తేనవేదంయోధీతెస్వరవర్ణాన్ధనంయుతం ।

ఋగృజస్సామభిః పూతోబ్రహ్మలోకేమహీరాతే॥ ఇతి॥ ౭॥

స్వరవర్ణార్థ సంయుతం స్వరవర్ణార్థజ్ఞానైః సంయుతం సమ్మితేమితి
క్రియావిశేషణం హస్తేహస్తస్వర విన్యాసేనయో వేదమధీతేనుత్తిర్థాత్
సః ఋగృజస్సామభిః పూతఃబ్రహ్మలోకే మహీయతే । వ్యాఖ్యాతః ॥

ఇతిభారద్వాజరాఘవయే శియోభాష్యే

ద శ మ : ఖం డ ౩.

అథ ఏకాదశః ఖండః,

అథాస్యాచార్యపారంపర్యమను సంధానార్థమాహ ॥

శ్లో॥ శంకరశ్శృంకరింప్రదాద్దాక్షిపుత్రాయధీమతే । వాఙ్మ

యేభ్యస్సమాహృత్య దేవీంచమితిస్థితిః॥ ఇతి॥ ౧ ॥

శంకుఖంనిరతిశయంకరోతీతి శఙ్కరఃపరమేష్ఠీ ॥ తస్మాదాగతాంశాం
కరిమిమాంవ్యాఖ్యాతాందేవీం ద్యోతమానాంవాచంవాగుచ్ఛారణ విధానా
త్త్రికాంశిక్షం శంకరోరుద్రః దాక్షిపుత్రాయపాణినయేప్రదాత్ ప్రథమం
దత్తవాత్ ॥ తతశ్చాన్యేభ్యోపీతిగమ్యతే । కింకృత్వా । వాఙ్మయేభ్యస్స
మాహృత్య । వాఙ్మయేభ్యశ్శబ్దరూపేభ్యోవేదేభ్యః సమాహృత్యసంగృహ్య ॥

తథాచైతతయా అధీయతే ॥

తై త్రిరీయాశ్చాధీయతే । శీతాంన్యాఖ్యాన్యామః ॥ వర్ణ
స్వరః । మాత్రాబలం । సామసంతానః । ఇత్యుక్తశ్శీతా
ధ్యాయః ॥ ఇతి ॥

సంధోగాశ్చాధీయతే ॥ అగ్నేరుగ్ధీ ధోఽనిరుక్తః ప్రజాపతేర్నిరుక్త
సామస్యమృదుశ్శుక్తం వాయోః శ్శుక్తం బలవదిద్రస్యక్రొంచం బృహస్పతే
రపథ్యాంతం పరుణస్య తాన్వనిర్వాసేవోపసేవేతవారుణంతేవ వర్ణయేత్ ।
సర్వేస్వరా ఇంద్రస్యాత్తానః సర్వః ష్టాణః ప్రజాపతేరాత్తానః సర్వేస్ప
ర్వామృత్యోరాత్తానః । సర్వేస్వరాఘోషవంతో బలవంతో వక్తవ్యాః ।
సర్వ ష్టాష్టాంగ్రిస్తా అనిరస్తా వివృతావక్తవ్యాః । సర్వేస్వరా లేశేనా
సఖినిహితావక్తవ్యాః ॥ ఇతి ॥

సకేవమిమాంశిక్షామేవాధీయతే । కింతర్హి । అన్యాన్యప్యంగాని । త
ద్యథా । యత్పృథ్వశ్చాఖయావత్సానపాతరోతి । ఇత్యాది । క
లోపేతః ష్టార్ధ్వం యది బలిగ్ంహారేదిత్యాదిచ కల్పః । యద్ధ్వా ఇ
త్యపతత్ । తద్ధర్మస్య ఘర్మత్వం । ఇతినిరుక్తం । యత్యణ్యం నక్ష
త్రమిత్యాదిజ్యోతిషం । అప్రాక్షరాగాయత్రీత్యాదిఛండః । ణోధాతుః కః
ప్రత్యయః కింప్రాతిపదికమిత్యాదివ్యాకరణం । ఏవమాచార్యపారంపర్యం
జ్ఞాతవ్యమభ్యుదయమిచ్ఛద్భిరితిపూర్వేషాంస్థితిర్త్రయాదాభవతి ॥
ద్వో ॥ యేనాక్షర సమామ్నాయ మధిగమ్య మహేశ్వరాత్ ।

కృత్సన్యాకరణంప్రోక్తంతస్మిహానయేనమః ॥ ౨ ॥

సమామ్నాయతే సమభ్యసృత ఇతి సమామ్నాయః । వేదః । సజనబ్రహ్మ

ప్రతిపాదకత్వాదయం వర్ణరాశిరసీసమామూయః । అక్షరాణాంసమామూయః
అక్షరసమామూయః । తమిమం చతుర్దశనూత్రాత్తక్రం మహేశ్వరా
త్మహతః ఈశ్వరాదధిగమ్యప్రాప్య అధీత్యేత్యేతత్ ॥ యేన ఋషిణాకృ
త్సన్నిధాతుగణ లిక్ష్ణానుశాసనయుక్తం వ్యాకరణం నామవేదాంగం ప్రా
క్తంప్రకాశితంకృతంవాతస్తైపాణినయేనమః॥

కృత్సన్నిగ్రహణానుపపత్తిః నిరుక్తస్యాప్రపచనాత్ । కృత్సన్నిగ్రహణం
నోపపద్యతే । కింకారణం । నిరుక్తస్యాప్రపచనాత్ । నిరుక్తం హిసప్రా
చ్యతే । సహ్యంతరేణనిరుక్తంవ్యాకరణం కృత్సన్నిభవతి । కుతః । అర్థాన
భిజ్ఞానేస్వరసంస్కారానవధారణాత్ । అర్థకాస్త్రుంచనిరుక్తం । యథా
హయాస్కః । అథాపీదమంతరేణమంత్రేష్వర్థప్రత్యయోనభవతి । అర్థమ
ప్రతియతోనాత్యంతం స్వరసంస్కారోద్దేశస్తదికంవిద్యాస్థానం వ్యాకరణ
స్యకార్యనిర్మితి ॥ కరోతీతిశేషః । వ్యాకరణస్యకృత్సన్నిభావం నిరు
క్తంకరోతీత్యర్థః । కృత్సన్నిభావః పూర్ణతాతస్తాదనిరుక్తంవ్యాకరణమకృ
త్సన్నిమేవేతిచెన్నైపదోషః॥

ఆపేక్షికాణామస్యతోగ్రహణాత్ । పాదాదివత్ । యద్యప్యర్థ ఆపేక్ష్య
తే । తథాపిశాస్త్రాంతరసిద్ధవనిమిత్తతయాశ్రీయతే । కథం । పాదాదివత్ ।
సహిసోచిలోపేచేత్వాదపూరణమిత్యత్రలోపేవిధీయమానే పాదస్యాపిలక్ష
ణంక్రియతే । సతుశాస్త్రాంతరేణసిద్ధిభానిమిత్తతయాశ్రీయతే । పాదశ్చ
తుర్భాగఇతి । సచఋతోరణ్యేత్యణివిధీయమానే ఋతులక్షణం క్రియతే ।
ద్వామాసావృతురితి । సచశతమాససహస్రప్రవింశతికాదవిత్యణి విధీయమా
నేసహస్రస్యలక్షణంక్రియతే । ఋశతానిసహస్రంభవంతీతి॥

శ్లో॥ యేనథోతాగిరఃపుంసాంవిమలైశ్శబ్దవారిభిః ।

తమశ్చాజ్ఞానజుభిన్నంబస్తైపాణినయేనమః ॥ ౩ ॥

శబ్దావారిణీవశోధకత్వాచ్ఛబ్దవారిణి । తైర్విమలైరకలుషైరనపభ్రం
శైశ్చపుంసాంసరాణాంగిరస్సుచ ఇవయేన ఋషిణాథాతాశ్శోధితాః । స
న్యైకస్యకర్తకరణభావానుపపత్తిః । యావదగిర్జన్మవశబ్దాః । యావదచశ

బ్రాహ్మవగిరః తేషామభిన్నానాం సతాంకర్మకరణ భావోనోపపద్యతే ।
గిరశ్శబ్దవారిభిరితి । సహివారిభిరేవవారీషిధావ్యంతే । స్రుగ్భిర్వాసుచః ।

వైషదోషః । గీరిత్యాసోఽపాదానాత్ । గీరిత్యాస్యంగృహ్యతే । గీర్య
తేనిగీర్యతేన్నచునయేతి । గీర్యంతేఉద్గీర్యంతే శబ్దానయేతివా । బహు
వచనంచపుంచామశ్యానుపపద్యతే । ప్రకృతిప్రత్యయాభి ధానాద్వా ।
అధవాసంతుగిరపగిరః । శబ్దగ్రహణంతుప్రకృతి ప్రత్యయాగమా దేశస్వర
సంస్కారా దీనభిదత్తే ॥ ఏతైర్నిగిరోధాతాః । తస్మాద్యుక్తం ధాతాగిరః
శబ్దవారిభిరితి । కించ । తమశ్చాజ్ఞానజంభిన్నం । యేనేతివిమలై శ్శబ్దవారి
భిరితిచానువర్తతే । విమలైఃబ్రహ్మప్రతిపాదకతయా సంసారబీజభూతాజ్ఞాన
నిబర్హణేః । ఆతపవశబ్దవారిభిః । వారివచ్ఛేదనైః । శబ్దారంభకై ర్వై
రక్షరసమామ్నయేనేత్యేతత్ । అజ్ఞానజం । అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిరజ్ఞానం
తస్మాజ్ఞాతంతమఃతమ ఇవదృక్గిరోధాయకత్వ సామాన్యాత్తమః సంసారః ।
భిన్నం ॥ కిరైతిరివాదిత్యేనభావ్యంతమః । తస్మైపాశినయేనమః॥

ఆహవైషంసందీప్యరః । నృత్రావసానెనటరాజ రాజోననాదధక్మాంస
వపంచవారం । ఉద్ధర్తుకామస్సన కాదిసిద్ధానైతద్వియరృశివనూత్రజాలం ।
బ్రహ్మప్రతిపాదకతయాజగన్తంగళం నూత్రజాలమిత్యర్థః । అన్యధాస్వయం
ప్రభాతస్థకలవేదానాంసనకాదీనామనై నోద్ధరణవచనమయ్యుక్తంస్యాత్ ॥

ఆహవచతంబలిః । సోయమక్షరసమామ్నయః పుషిపిత ఫలితశ్చంద్ర
తారాదివత్ప్రతిమండితోవేదితవ్యోబ్రహ్మరాశిః । సర్వవేదపుణ్యఫలావాప్తి
శ్చాస్సజ్ఞాసేభవతి । మాతాపితరాచాస్యస్వగ్నేలోక మహీయైతేతితి ॥

ఆహవశాకటాయనః । ఋక్తస్త్రీవ్యాకరణే । ఇవమక్షరచ్చనోవర్ణశస్య
మనుక్రాన్తం । యథా । ఆచార్యాఃమః । బ్రహ్మబృహస్పతయే ప్రోవాచ
బృహస్పతిరింద్రాయేంద్రోభరద్వాజాయ భరద్వాజఋషిభ్య ఋషయోబ్రా
హ్మణేభ్యస్తం ఖర్విమమక్షరసమామ్నయమిత్యాచక్షతే సభుక్త్యాననక్తం
బ్రూయాద్బ్రహ్మరాశిరితి ॥

శ్లో॥ అజ్ఞానాన్ధస్యలోకస్యజ్ఞానాంజనసలాకయా ।

చక్షుర్నిమిలితంయేనతస్మైపాణినయేనమః ॥ ౪ ॥

అజ్ఞానాన్ధస్య అత్తానాత్మవివేచనా సమర్థస్యలోకస్య వస్తుతోదర్శన సమర్థస్య జనస్యచక్షుఃదివ్యచక్షుశ్చబ్దంమనః । యేనఋషిశాజ్ఞానం ఆత్మ నాత్మవివేకదర్శనంతదేవాంజనంతచ్చిరస్కయాశలాక యాక్షరసమామాయరూపయాఽక్షరపక్ష్యైత్యేతత్ । ఉన్మీలితం వికాశితంతస్మైపాణినయే నమః । కేమచిత్సునకేవ్యయం శ్లోకోనదృశ్యతే ॥

అదైతస్యాశ్శిటాయా అధ్యయనైషహముత్రచఫలవిశేషమాహ ॥

శ్లో॥ త్రినయనమభిముఖ నిస్సృతామిమాంయజ్ఞహవరేత్ర

యతస్సదాద్విజః । నభవతిధనధాన్యపశుపుత్రకీర్తిమాన్-

సుఖమతులంచసమశ్చుతేదివీతిదివీతి ॥ ౫ ॥

త్రీణీనయనానియస్యసః త్రినయనోరుద్రస్తమభిలత్య త్రినయనమభీత్యక్షరాతిరేకఅక్షః । ముఖనిస్సృతాంబ్రహ్మణస్యాన్నిర్గతామిమాం శిష్యంయః ద్విజఃద్విర్జ్వాతఃపితృత ఆచార్యతశ్చ బ్రాహ్మణత్వత్రియవైశ్యా నామస్యతమః సతుశూద్రః । సంకీర్ణోవా । ప్రయతఃశుద్ధస్సకాపరేత్ । అశీయాత । సఃఆధ్యైతా । ఇహలోకేధనధాన్యపశుపుత్రకీర్తిమాన్భవతి । ధనంసక్షిణాద్ధండవ్యం । ధాన్యంచరుపురోదాశాద్యర్థం వ్రీహియవాది । పశవఃఅజ్ఞసాన్నాయాద్యౌక్థాః । గోఽజాఽవివ్రతభృతయః । పుత్రాఃపిండదాతారః । పత్నీచాచ్యావేక్షాజాద్యర్థాఽతపవపుత్రగ్రహణాల్లభ్యతే । కీర్తిఃఅన్నదాననిమిత్తాత్రిమలోకేషుఖ్యాతిః । ఏతైర్యుక్తోభవతి । సుఖమతులంచసమశ్చుతేదివీతి । దివిద్యౌతమానైపరలోకే అతులంనిరతిశయంసుఖం ఆనందంచసమశ్చుతే । దారపుత్రపాత్రాదిభిఃసంభూయాశ్చుతేప్రాప్నోతి । ఇతికరణంగ్రంథసమాప్త్యర్థం ॥ దివిత్యభ్యాసశ్చ ॥

పుత్రోలక్ష్మీకృష్ణయోః పుణ్యనామ్నార్భరద్వాజోరామనసైత్తిరీయః ||
శిశ్నాంవ్యాఖ్యత్వాణిని యామధైవంప్రాహుర్విప్రాయంపడంగజ్ఞమార్యాః ||
అధకృత్సం ||

ఇమామధ్యైష్టయః శిశ్నాంకాశికా ద్వీరరాఘవాత్ | వేంకటేశాచ్ఛవా
ధూలాత్కృత్సంవ్యాకరణంచయః ||

ఇతిభారద్వాజరాఘవీయే శిశ్నాభాష్యే

ఏ కా ద శః ఖం డేః.

సన్నివేశానుపపత్తిర్వర్ణానాంతుల్యత్వాదితీచేన్నయోయమకారప్రభృతి
హకారాంతోవర్ణక్రమః | లోకేనియమేనదృష్టః | నాసాపుపపద్యతే |
కింకారణం | తుల్యత్వాత్ | సర్వహివర్ణా స్తుల్యావాయునాః | వ్యక్తాఽస్య
ప్రభవాశ్చ | అంగాంగిభావాత్ | నైపదోపః | కింకారణం | అంగా
గిభావాత్ | అంగానిద్యంజనాని | అంగినశ్చస్వరాః ||

తథాహశౌనకః | అనుస్వారోవ్యంజనంచాక్షరాంగమితి | తస్మాదంగి
ప్తేన ఉపణీవ్యంత ఇతి | స్వరాఃపురిస్తాన్నివిష్టాః | తతఃపశ్చాద్య్యంజనా
ని | తత్రచప్రయత్నతారతమ్యాత్ ||

యథా | సమ్యక్సన్నిష్టాఃస్పర్శాః ఈషత్సన్నిష్టాఃఅంతస్థాః | వివృతా
శ్చల ఇత్యేవంస్పర్శనతారతమ్యాత్ క్రమేణనివిష్టాః || తత్రచాంతర్వహిః
స్థానత్వాత్ ||

యథా | జిహ్వమూలస్థానః కవర్తిః | తాలస్థానశ్చవర్తిః | మూర్ధస్థాన
ప్తవర్తిః | దంతస్థానస్తవర్తిః | ఓష్ఠస్థానఃపవర్తిః | తానిచజిహ్వమూలతాలం
మూలదంతోష్ఠస్థానాని ఉత్తరోత్తరంబాహ్యనీతి తత్రత్యావర్తాః క్రమేణ
నివిష్టాః | తథాంతస్థాః | తథోష్ఠాః | తత్రహకారఓష్ఠస్థానోఽపిభవతి | ఉ
దయస్వరాదిసస్థానోహకార ఏకేషామితిమమారవచనాత్ || తథాకారా
వయఃపంచ | తథాసంధ్యక్షరాణి | సన్దేవంబు ఇవర్ణాభ్యాం పరముకా

రోనివెట్టుంయు క్తః । ఓష్ఠ్యత్వాత్ ॥ సత్యం । అంతాంతరాభావాత్ ॥
సమ్యక్కారేంతాంతరమస్తి॥

యథా ॥ ఋ గువర్ణయోరేఫాంశోలకారాంశశ్చ । తస్మాదకారే కారా
భ్యోంపరంనివిష్టః । ద్వ్యంశత్వాచ్చ ఋగువర్ణౌపరా । ద్వ్యంశౌహిఋగు
పరా । ద్వింశానిచసంధ్యక్షరాణి । తస్మాత్సంధ్యక్షరసామాన్యాప్తస్య
ద్విప్రుతవత్త్వాచ్చ ఉకారైకారయోర్నభ్యే నివిష్టే । అంతః ఇత్యనుస్వార
విసర్జనీయాచ । స్వరోపజీవిత్యాత్తైభ్యః పరంనివిష్టే ॥ తత్రచన్యూనాధికా
నుపదానత్వాత్ ॥

యథా । పంచమోహివర్ణ ఈషన్నాదోఽనునాసికశ్చేత్యనుప్రదానాధి
క్యాత్పశ్యాన్నివిష్టః । నాదవత్త్వసామాన్యాత్తతః పూర్వాత్ప్రతీయచతుర్థౌ
పారిశేష్యైత్తతః పూర్వాప్రథమద్వితీయా । తత్రచ ఋ గువర్ణవద్వ్యంశత
యాద్వితీయచతుర్థా ప్రథమత్వతీయాభ్యోంపరంనివిష్టే॥

సనుకథంద్వితీయచతుర్థౌద్వ్యంశౌ ॥ శృణుతావత్సమాహితః । ద్వయే
ఖలువర్ణాః పురస్తాజ్జాలాః । కేప్రథమాస్త్రతీయాశ్చ । తేఙ్ఞాయుక్తాః ద్వి
తీయచతుర్థాభవంతి ॥

తథాహశౌనకః । సోష్ఠాంసోష్ఠ తామూష్ఠా మూసస్థానేసఘోషిణాం
ఘోషిణే వేతి । తద్యథా । కకారస్సస్థానేన జిహ్వమూలీయేనయుక్తః ఖ
కారఃభవతి । చకారస్సస్థానేనోష్ఠావృకారేణయుక్తఃఛకారః । త్తకార
స్సస్థానేనొష్ఠాసకారేణయుక్తఃఘకారః । పకారస్సస్థానేనఙ్ఞాంసోష్ఠా
స్థానీయేనయుక్తఃఘకారః । గజడదబాహుకారేణయుక్తః ఘర్షుధనభాభ
వంతి । ఏవంవర్ణానాంసన్నివేశః ఉపపద్యతే॥

ఇ తి వ ర్ణ నం ని వే శ.

హ రిః ఓం.

